

Спільно

соціальні послуги
для сімей у громаді

ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ: РЕІНТЕГРАЦІЯ ДІТЕЙ З АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ ДОГЛЯДУ

ЗМІСТ

2	ГЛОСАРІЙ
4	ВСТУП
6	РОЗДІЛ 1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ
6	1.1. Сучасна стратегія соціального захисту права дитини на виховання в сім'ї та сімейних формах виховання: нормативно-правові засади
7	1.2. Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: поняття, види, специфіка та принципи
14	РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ФАХІВЦЯМ З РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ У БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї
15	2.1. Алгоритм реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду в біологічні сім'ї
26	2.2. Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія в процесі реінтеграції
29	2.3. Форми та методи соціальної роботи із сім'єю в процесі реінтеграції
35	2.4. Активізація громади в процесі реінтеграції дітей у біологічні сім'ї
40	РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ ТА БАТЬКАМ У ПРОЦЕСІ РЕІНТЕГРАЦІЇ
41	3.1. Травма розлучення з біологічною сім'єю та її наслідки
49	3.2. Психологічна допомога батькам
62	3.3. Психологічна допомога дітям
71	РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ МБО БФ «СОС ДИТЯЧІ МІСТЕЧКА» У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ У БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї
72	4.1. Ведення випадку як універсальний спосіб організації та надання соціальних послуг сім'ям з дітьми в громаді
75	4.2. Досвід роботи МБО БФ «СОС Дитячі Містечка» з реінтеграції дітей у біологічні сім'ї
83	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ГЛОСАРІЙ

Альтернативний догляд — це форма неформального та формального догляду за дітьми, які з будь-яких причин і за будь-яких обставин не перебувають під цілодобовою опікою принаймні одного із батьків.

Амбівалентна прив'язаність — розлад прив'язаності, сформований внаслідок непослідовності реакцій основного опікуна на потреби дітей. У випадку розвитку амбівалентної прив'язаності дитина постійно демонструє двоїсте ставлення до близького дорослого: «наближення — уникання» — то лащиться, то грубіянить й уникає, при цьому перепади в поведінці є частими, компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити свою поведінку і явно страждає від неї.

Ведення випадку — це універсальна технологія організації надання соціальних послуг, що складається з таких взаємопов'язаних стадій: направлення, первинне оцінювання / реєстрація, комплексна оцінка, складання плану розвитку сім'ї, імплементація плану, перегляд випадку / закриття випадку, подальший моніторинг.

Девіантна (відхильна) поведінка — поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм.

Дезорганізована прив'язаність — розлад прив'язаності, сформований у дітей, що піддавалися систематичному жорсткому поводженню і насильству і ніколи не мали досвіду безпечної (здорової) прив'язаності.

Міжвідомча взаємодія — це взаємоузгоджена діяльність структурних підрозділів місцевого органу виконавчої влади та підпорядкованих їм закладів із залученням у разі необхідності представників інших органів та закладів з виконання передбачених законодавством повноважень задля забезпечення найкращим чином прав дитини, яка проживає або перебуває на підвідомчій їм території, розв'язання проблем її сім'ї, створення умов для виховання дитини відповідальними батьками або законними представниками дитини.

Невротична прив'язаність — розлад прив'язаності, сформований внаслідок нехтування або гіперопіки з боку батьків. Дитина з невротичним типом розладу прив'язаності постійно «чіпляється» за батьків, шукає «негативної» уваги, провокуючи батьків на покарання і намагаючись роздратувати їх.

Неформальний догляд — будь-яка форма приватного догляду, що надається в сімейному середовищі, де про дитину піклуються на постійній чи безстроковій основі родичі або друзі (неформальне піклування родичів), або інші особи, за ініціативою дитини, її батьків чи іншої особи, коли така форма догляду здійснюється не за рішенням адміністративного, судового чи іншого належним чином уповноваженого органу.

Прив'язаність — це стійкий довготривалий емоційний зв'язок, який дитина будує зі значущими у своєму житті дорослими у період раннього дитинства (від 0 до 5 років), найчастіше з матір'ю, батьком, або особами, що їх замінюють.

Реінтеграція — складний довготривалий процес підготовки всіх сторін до повернення дитини з формального альтернативного догляду, відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин.

Реюніфікація (reunification) — фізичне повернення дитини з альтернативного догляду в сім'ю без відповідної підготовки.

Територіальна громада — це складна самокерована соціальна система самоорганізованих локальних спільнот (районів, кварталів, мікрорайонів) міста, села, селища, членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та локалізації соціальних ризиків і розв'язання актуальних проблем території

Унікаюча прив'язаність — розлад прив'язаності, сформований внаслідок хворобливого розриву стосунків з близьким дорослим і «застрявання» дитини у стані горя. Основний мотив – нікому не можна довіряти. Любити – небезпечно.

Формальний догляд — це всі види догляду, що надаються в сімейному середовищі за рішенням компетентного адміністративного чи судового органу, а також усі види догляду, що надають заклади інтернатного типу, у тому числі приватні, у результаті адміністративних чи судових заходів чи без них.

ВСТУП

Загальноновизнано, що оптимальними умовами для зростання й розвитку дитини є сім'я, у якій вона відчуває себе в безпеці. Безліч досліджень свідчать про шкідливість інституційного догляду для психічного, фізичного та інтелектуального розвитку дитини. Реформування системи інституційного догляду та виховання дітей передбачає також і реінтеграцію дітей у біологічні сім'ї. Проте, незважаючи на важливість якісно організованого процесу реінтеграції дітей у сім'ю, сьогодні в Україні дуже мало досліджень та практичних рекомендацій з цього питання.

Цими науково-методичними рекомендаціями ми спробуємо заповнити прогалину. Рекомендації адресовані фахівцям соціальної сфери, які працюють із сім'ями в складних життєвих обставинах, практичним психологам, соціальним педагогам, вихователям інституційних закладів, біологічним батькам, що планують повернути дитину з альтернативного догляду. Сподіваємося, що вони будуть корисними та допоможуть конкретним дітям, розлученим зі своїми сім'ями, реалізувати своє право на виховання в сім'ї.

РОЗДІЛ 1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ

РОЗДІЛ 1.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕІНТЕГРАЦІЇ

1.1. Сучасна стратегія соціального захисту права дитини на виховання в сім'ї та сімейних формах виховання: нормативно-правові засади

У 2019 році виповнилося десять років з часу ухвалення Керівних принципів ООН з альтернативного догляду дітей і тридцять років Конвенції ООН про права дитини. Ці міжнародні акти визначають обов'язок держав здійснювати захист дітей шляхом реалізації їхнього права на виховання в сім'ї [1, 2].

У листопаді 2019 року ухвалено Резолюцію ООН з фокусом на дітях, які залишилися без піклування батьків.

У Резолюції Генеральна Асамблея ООН, зокрема:

■ наполегливо закликає всі держави-учасники докладати всіх зусиль до того, щоб дитина залишалася зі своїми батьками або якомога скоріше знову передавалася під їхню опіку або, у відповідних випадках, під опіку інших близьких родичів, і що в тих випадках, коли необхідно забезпечити альтернативний догляд, **слід надавати пере-**

вагу сімейним формам влаштування, а не спеціальним закладам;

■ нагадує, що **фінансова і матеріальна скрута** або умови, спровоковані бідністю, ніколи **не можуть бути єдиною підставою** для вилучення дитини з-під опіки батьків або законних опікунів та поміщення дитини в умови альтернативного догляду або перешкодою для її **реінтеграції**, але повинні розглядатися як сигнал про необхідність надання відповідної допомоги родині [3].

Національне законодавство України закріплює права дітей на життя, охорону здоров'я, соціальний захист і всебічний розвиток. Важливим аспектом є забезпечення права дитини на виховання в сім'ї. Закон України «Про охорону дитинства» проголошує, що **сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення для цього належних умов, кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з бать-**

ками або в сім'ї одного з них та піклування батьків^[4].

Засади державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, закладено в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Положення закону розкривають сутність державного забезпечення дітей цієї групи, їх влаштування і соціального супроводу; гарантування прав вихованців і випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Серед визначених у законі орієнтирів державної політики: створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; виховання та утримання дітей за принципом родинності; надання пріоритету сімейним формам влаштування дітей^[5].

У 2017 році Кабінет Міністрів України ухвалив Національну стратегію реформування інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 роки, головною метою якої є зміна системи інституційного догляду та виховання дітей на систему, яка забезпечує догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі^[6].

Станом на 2019 рік в Україні понад 160 000 дітей перебувало в різних формах альтернативного догляду. Це діти, які з різних причин зростали не у своїх рідних сім'ях.

З них **64 709** дітей, які мали встановлений компетентними органами статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, проживали в сімейних формах виховання (опікунських сім'ях, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу).

Мережа інтернатів налічує **718** закладів. У 2019 році **99 917** дітей зростали в інтер-

натних закладах. Причому тільки **8 025 (8%)** дітей в інтернатах є сиротами чи позбавленими батьківського піклування за рішенням суду^[7]. 91 892 дітей в інтернати відправили батьки через власну бідність чи неспроможність виховувати їх, через порушення розвитку дітей або стан їхнього здоров'я. Відсутність послуг, професійної підтримки батьків і дітей у громадах є основними чинниками, що спонукають батьків до такого рішення.

Таким чином, незважаючи на впровадження Урядом реформи, інституційний догляд залишається в Україні найпоширенішою формою догляду і виховання дітей. З одного боку, законодавство визнає важливість зростання дитини в сім'ї, необхідність підтримки сім'ї, а з іншого — навпаки, надає широкі можливості батькам перекладати на державу функції з догляду і виховання дітей.

Крім цього, спостерігається тенденція до зменшення числа дітей, влаштованих у сімейні форми виховання. Порівняно з 2016 роком кількість дітей у сімейних формах виховання зменшилася на 452 особи. Зменшується і кількість сімейних форм виховання. Так, у 2014 році в Україні функціонувало 4 123 прийомні сім'ї, у 2017 році — 3 677, на початку 2019 року — 3 512.

Дотепер відсутні об'єктивні дані про кількість дітей, які перебувають у ризику розлучення з батьками й можуть потрапити в альтернативний догляд.

На законодавчому рівні відсутнє визначення поняття «альтернативний догляд», «інституційний догляд», не визнано шкідливий вплив інституційного виховання на дитину.

Такі основоположні нормативно-правові акти як Постанова Кабінету Міністрів України №866 від 24.09.2008 р. «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» та Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» орієнтовані на

надання статусу дітям та влаштування дітей в альтернативну опіку.

Єдиним нормативно-правовим актом в якому зроблено спробу описати алгоритм реінтеграції дітей з альтернативної опіки є Методичні рекомендації щодо підготовки дитини до повернення в біологічну сім'ю після тривалого перебування в інтернатному закладі/установі^[8], однак рекомендації розроблялися до імплементації реформи децентралізації та прийняття Стратегії реформування інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 роки, не передбачають конкретних алгоритмів дій для фахівців служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органів виконавчої влади об'єднаних територіальних громад, яким належить вагома роль у процесі реінтеграції.

1.2. Реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: поняття, види, специфіка та принципи

Відповідно до Керівних принципів щодо альтернативного догляду за дітьми, ухвалених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 24 лютого 2010 року, альтернативний догляд — це форма неформального та формального догляду за дітьми, які з будь-яких причин і за будь-яких обставин не перебувають під цілодобовою опікою принаймні одного із батьків^[2].

Неформальний догляд — будь-яка форма приватного догляду, що надається в сімейному середовищі, де про дитину піклуються на постійній чи безстроковій основі родичі або друзі (неформальне піклування родичів), або інші особи, за ініціативою дитини, її батьків чи іншої особи, коли така форма догляду здійснюється не за рішенням адміністративного, судового чи іншого належним чином уповноваженого органу.

Неформальний альтернативний догляд в українському законодавстві не визначено. На нашу думку, в Україні до неформального догляду за дітьми можна віднести будь-які процедури, що відповідають частині 2 статті 151 Сімейного кодексу України: «батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам»^[9]. Водночас зазначимо, що передача дітей на виховання юридичним особам у випадку неформального догляду не передбачає інтернатний заклад, оскільки це не є вихованням у сімейних умовах. В українській правовій системі до формального догляду варто віднести передавання батьками дітей своїх батьківських повноважень (прав) особам за своїм вибором. Такими особами, як правило, є бабусі, дідусі, хрещені батьки дитини, близькі знайомі, родичі будь-якої лінії споріднення тощо. Таке делегування батьківських повноважень зазвичай відбувається без участі державних службовців і часто використовується трудо-

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ДОГЛЯД	
Неформальний догляд	Формальний догляд
Передавання батьками своїх дітей на виховання бабусям, дідусям, хрещеним батькам дитини, близьким знайомим, родичам будь-якої лінії споріднення тощо.	<ul style="list-style-type: none">■ Опіка (піклування)■ Прийомні сім'ї■ Дитячі будинки сімейного типу■ Патронат■ Інтернатні заклади■ Притулки для дітей■ Центри соціально-психологічної реабілітації■ Санаторні заклади з утриманням дітей понад 3 місяці

Рис. 1.1. Формальний та неформальний догляд в Україні

вими мігрантами при збереженні обов'язку спілкуватися з дитиною й утримувати її.

Формальний догляд згідно з Керівними принципами щодо альтернативного догляду — це всі види догляду, що надаються в сімейному середовищі за рішенням компетентного адміністративного чи судового органу, а також усі види догляду, що надають заклади інтернатного типу, у тому числі приватні, у результаті адміністративних чи судових заходів чи без них.

Таким чином, міжнародний термін «альтернативні форми догляду дітей» включає такі, визначені національним законодавством України форми виховання дітей:

- опіка та піклування;
- влаштування в прийомну сім'ю;
- влаштування в дитячий будинок сімейного типу;
- влаштування в сім'ю патронатного вихователя;
- заклади з інтернатною формою утримання;
- притулки, центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

До формального догляду не належить виховання усиновлених дітей. Попри те, що рішення про усиновлення ухвалюють суди, усиновлені діти прирівнюються до народжених дітей, тому вони є такими, які виховуються батьками. Ці діти вибули з альтернативного догляду шляхом усиновлення й набувають усіх прав біологічних дітей усиновителів.

Також до формального догляду не належать особи віком до 18 років, позбавлені волі на підставі рішення судового чи адміністративного органу за підозрою, обвинуваченням чи визнанням винними в порушенні закону.

Не належать до альтернативного догляду неформальні форми догляду, коли дитина добровільно проживає з родичами чи друзями з метою відпочинку чи з інших причин, непов'язаних із загальною неспроможністю чи небажанням її батьків забезпечувати догляд за дитиною.

Основні положення альтернативного догляду згідно з Керівними принципами щодо альтернативного догляду за дітьми:

1. Усі рішення, що стосуються альтернативного догляду, необхідно ухвалювати з урахуванням того, що дитину краще розміщувати якнайближче до місця її звичайного проживання, щоб полегшити контакт дитини зі своєю сім'єю й сприяти потенційній реінтеграції, а також мінімізувати розрив з її освітнім, культурним і соціальним середовищем.

2. Вилучення дитини із сім'ї повинно розглядатися як крайній засіб і бути, якщо це можливо, тимчасовим і нетривалим. Рішення про вилучення повинні регулярно переглядатися, і повернення дитини під батьківське піклування після того, як будуть ліквідовані чи зникнуть первинні причини вилучення, має відповідати найвищим інтересам дитини.

3. Фінансова неспроможність чи матеріальна бідність або умови, що безпосередньо або винятково виникли внаслідок бідності, ніколи не повинні вважатися єдиною підставою для вилучення дитини з-під батьківської опіки, передачі дитини в умови альтернативного догляду чи перепаною для її реінтеграції, однак вони мають розглядатися як сигнал про необхідність надання сім'ї потрібної допомоги.

4. Рідні брати та сестри, які живуть разом, як правило, не повинні роз'єднуватися в результаті їх передачі в умови альтернативного догляду, окрім випадків, коли існує явний ризик жорстокого поводження або будь-яка інша підстава відповідно до найкращих інтересів дитини. У будь-якому випадку необхідно докладати всіх зусиль, щоб рідні брати й сестри мали можливість підтримувати зв'язок між собою, якщо це не суперечить їхнім бажанням чи інтересам.

5. Використання закладів інтернатного типу повинно обмежуватися тими випадками, коли ці умови є особливо придатними, необхідними й конструктивними для

конкретної дитини й такими, що відповідають її найкращим інтересам.

6. Альтернативний догляд дітей у віці до 3 років повинен надаватися винятково в сімейному середовищі.

Розкриваючи **сутність реінтеграції**, зазначаємо, що цей термін неодноразово вживається в нормативно-правових актах України, але чіткого визначення поняття реінтеграції дітей у біологічні сім'ї наразі немає.

Так, у Плані заходів з реалізації I етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 роки зазначено «...для забезпечення реінтеграції дитини у сім'ю або визначення оптимальної форми влаштування поза межами закладу відповідно до найкращих інтересів дитини»^[10].

У Положенні про центр соціальної підтримки дітей та сімей іде мова про «соціальну реінтеграцію дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у їх біологічні сім'ї»^[11].

Визначаючи базові послуги, Закон України «Про соціальні послуги» серед інших передбачає й послугу «соціальна інтеграція і реінтеграція»^[12].

Державний соціальний стандарт щодо інтеграції та реінтеграції розроблений лише для бездомних громадян та дітей, які постраждали внаслідок торгівлі дітьми.

Чинне законодавство в частині компетенції органів опіки та піклування й служб у справах дітей також не дає визначення цьому поняттю. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866, як і Сімейний кодекс України, на виконання якого вона розроблена, передбачає термін «повернення до батьків» (пункти 10, 11, 12, 20 тощо)^[13].

Таким чином, термін «реінтеграція» вживається, але ні процедурно, ні документально такий процес не визначений. У результаті будь-які завдання з проведення заходів з

деінституціалізації стикаються з відсутністю в законодавстві способу й процедури їх реалізації.

Саме тому сьогодні нагально розробити й визначити всебічний порядок повернення дитини батькам у випадках, коли відбулося:

- поновлення в батьківських правах;
- знайдення батьків внаслідок їх розшуку органами поліції;
- рішення суду про повернення батькам дитини, яка в судовому порядку була відібрана в них;
- рішення суду про визнання матері, батька дитини поновленими в дієздатності;
- мати/батько повернулися з місць позбавлення волі;
- визнання батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження;
- встановлення факту батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження дитини;
- рішення матері або батьків скасувати відмову забрати дитину з медичного закладу;
- зміна дитиною навчального закладу з інтернатного типу на звичайну загальноосвітню школу;
- після завершення терміну перебування в патронатній сім'ї або в притулку чи центрі соціально-психологічної реабілітації;
- інші, передбачені законом випадки повернення дітей на виховання батькам.

У Керівних рекомендаціях з реінтеграції дітей «реінтеграція — це процес, при якому дитина, розлучена зі своєю сім'єю, повертається в сім'ю і громаду (зазвичай у ту, вихідцем якої вона є), для забезпечення захисту і турботи, а також набуття почуття приналежності до певної сім'ї та подальшого досягнення дитиною власних цілей у всіх сферах життєдіяльності» [14].

Необхідно зазначити, що в англійській мові використовуються два терміни:

Reintegration (реінтеграція) — складний довготривалий процес підготовки всіх сторін до повернення дитини з формального аль-

тернативного догляду, відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин.

Reunification (реюніфікація) — фізичне повернення дитини з альтернативного догляду в сім'ю без відповідної підготовки. Прикладом реюніфікації було термінове повернення з інтернатних закладів 42 000 дітей у зв'язку з епідемією COVID-19 у 2020 р.

Основними принципами, на яких ґрунтується процес реінтеграції дитини, повинні бути ^[14]:

1. Пріоритетність єдності сім'ї і дитини. Українці важливо усвідомити виняткову важливість єдності сім'ї для добробуту й розвитку дитини. Сім'ї і діти повинні залишатися в центрі уваги протягом усього процесу реінтеграції.

Сім'ї повинні завжди перебувати в центрі всіх процесів реінтеграції і брати участь в ухваленні рішень на кожному етапі, їхні сильні сторони мають використовуватися, а недоліки — усуватися.

Тобто завжди, коли це можливо, дитину необхідно повернути в рідну сім'ю, а послуги спрямувати на посилення спроможності батьків самим виховувати своїх дітей. Якщо це неможливо зробити, потрібно докласти максимум зусиль для влаштування дитини в іншу сім'ю (під опіку родичів, у сім'ю усиновителів, у патронатну, прийомну родину чи дитячий будинок сімейного типу, малий груповий будиночок) у найкоротші терміни.

2. Дотримання найкращих інтересів дитини. Діти також повинні бути ключовими фігурами в процесі реінтеграції, їх треба слухати й діяти з урахуванням їхніх найкращих інтересів. Вони мають бути повністю залучені до процесу реінтеграції на кожному його етапі. А тому дії та рішення, що визначаються й ухвалюються, повинні бути спрямовані на задоволення інтересів, індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, куль-

турної чи етнічної належності; враховувати думку дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити. Інтереси дитини є вищими за інтереси батьків, фахівців, персоналу інтернатів, службовців чи інших осіб, які ухвалюють рішення. Діти мають право на участь в ухваленні рішень, які стосуються їх, і вони часто, хоча і не завжди, віддають перевагу реінтеграції.

3. Включення реінтеграції в більш широку систему захисту дітей. Безпечна й ефективна підтримка реінтеграції повинна бути включена в більш широку систему захисту дітей. Для реінтеграції необхідно достатнє фінансування, чітке законодавство й керівництво на всіх етапах реалізації програми, а також кваліфіковані співробітники соціальних служб, здатні підтримати ініціативу, здійснювати якісний соціальний супровід та надавати необхідні послуги. Однак навіть в умовах відсутності такої повнофункціональної системи необхідно докладати всіх зусиль для реінтеграції дітей, розлучених з їхніми сім'ями. У будь-якому випадку важливо працювати з усіма частинами системи захисту дітей, залучаючи членів уряду, представників місцевої влади, громадські групи, релігійних діячів, дітей та сім'ї, волонтерів тощо.

4. Використання правозахисного підходу. Уся робота, спрямована на забезпечення безпечної та ефективно реінтеграції, повинна будуватися на основі прав, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, та відповідному національному законодавстві.

Права дітей неподільні і взаємозалежні, жодне з прав не має пріоритетів щодо іншого. Тому органи й служби, залучені до процесу реінтеграції, повинні визнавати весь спектр прав дітей і прагнути в міру сил до їх реалізації. Хоча в реальності ресурсів часто бракує і/або існують інші труднощі, які унеможливають реалізацію всіх прав одночасно, тому іноді доводиться робити складний вибір і вирішувати, якому праву віддавати перевагу в короткостроковій перспективі, не забуваючи при цьому про кінцеву мету — реалізацію всіх прав дитини.

5. Не нашкодь! Мета повернення дитини додому й усіх заходів, які проводяться на підтримку реінтеграції, — принести користь і не нашкодити дитині. Саме тому організатори процесу реінтеграції повинні проводити всебічне оцінювання ризиків, щоб оцінити шкоду, яку може бути заподіяно в результаті реінтеграції, і визначити заходи для зменшення ризиків для дітей, сімей. План забезпечення безпеки дитини повинен стати одним з таких заходів. Він має створюватися за участю дітей для того, щоб вони знали, з ким можуть зв'язатися, якщо зіткнуться з проблемами після реінтеграції або в разі, якщо реінтеграція не вдалася. Діти повинні брати участь в обговоренні ризиків, адже в них можуть бути важливі зауваження. Оскільки користь від возз'єднання дитини із сім'єю зазвичай значно перевищує шкоду, існування певних ризиків не повинно бути виправданням для відмови від повернення дитини в сім'ю.

Протягом усього процесу свідома згода гарантує, що конкретні діти й сім'ї розуміють та згодні зі стратегіями реінтеграції й підтримкою, яка буде їм надаватися.

Дуже важливо регулярно консультиувати дітей і завжди переконуватися в їхній згоді.

Крім того, співробітники можуть наполегливо рекомендувати батькам возз'єднання з дитиною та переконувати їх, що реінтеграція найкращим чином відповідає її інтересам, але мають прийняти рішення дитини або батьків / опікуна про відмову від процесу реінтеграції. Фахівці, які відповідають за ведення випадку, повинні серйозно прораховувати подальші перспективи дитини, враховувати її здібності, виходити з найкращих інтересів дитини.

Потрібно вживати заходи з належного зберігання записів з дотриманням повної конфіденційності.

6. Залучення зацікавлених осіб. Українською важливо залучати до процесу реінтеграції зацікавлених осіб, включаючи дітей, сім'ї, місцеві спільноти, школи, засоби масової інформації, державні структури, неурядові організації та приватний бізнес.

Національне законодавство України передбачає певні правила й процедури влаштування дітей, затверджені постановами Уряду, у перелічені вище форми влаштування, виокремлює сімейні форми влаштування (опіка, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу). Окремі нормативно-правові акти Уряду передбачають процедури зарахування дітей до закладів інтернатного типу (будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів різних форм і типів) і закладів так званого притулкового типу (притулки для дітей і центри соціально-психологічної реабілітації).

Відповідно до законодавства України в сімейні форми виховання можуть бути влаштовані лише діти, батьки яких померли, або судовими органами позбавлені батьківських прав чи обмежені в батьківських правах, а також діти, батьки яких органом опіки та піклування (адміністративним органом) визнані такими, що не можуть здійснювати батьківське піклування (перебувають у місцях позбавлення волі, мають хворобу, що унеможлиблює виконання батьківських обов'язків, перебувають у розшуку, є невідомими тощо). Усі ці життєві обставини з батьками дитини засвідчуються рішенням органу опіки та піклування (адміністративним органом) про надання дитині статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Отже, до сімейних форм виховання можуть бути влаштовані тільки діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, так звані «статусні діти».

До закладів з інтернатною формою виховання можуть бути зараховані як діти зі статусом, так і діти за заявою батьків, які не мають ні судових, ні адміністративних обмежень з виконання батьківських обов'язків.

Зрозуміло, що довше дитина залишається в закладі, то менше шансів її успішно реін-

тегрувати. Високу ймовірність успішної реінтеграції мають діти:

- вилучені із сім'ї без позбавлення батьківських прав через матеріальні проблеми;
- чиї батьки, родичі висловили бажання їх повернути.

На рис. 2 зображено перелік форм влаштування, з яких діти можуть бути реінтегровані.

Очевидно, що перш за все реінтегрованими можуть бути також діти із сім'ї патронатного вихователя, оскільки метою патронату над дитиною є забезпечення захисту прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом з батьками / законними представниками, надання їй та її сім'ї послуг, спрямованих на повернення в сім'ю відповідно до найкращих інтересів дитини.

На практиці до процесу реінтеграції дитини з альтернативних форм догляду в біологічну сім'ю має бути залучено багато учасників. Тому зрозуміло, що необхідні спільні підходи до розуміння змісту реінтеграційного процесу та вибудовування його алгоритму, адже комплексна, злагоджена робота має вестися:

- на території дитини — вихователями, учителями, працівниками інтернату, де виховується дитина; прийомними батьками, якщо дитина виховується в прийомній сім'ї, батьками-вихователями, якщо дитина виховується в дитячому будинку сімейного типу;
- на території родини, громади, куди дитина буде повертатися, — родиною, фахівцями із соціальної роботи, громадою;
- з третьої сторони — державними службами, що забезпечують правову сторону процедури (наприклад, судові органи).

Формальний догляд	Розгляд справи судом або/і надання органом опіки та піклування статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Влаштування дитини			
	ІНТЕРНАТНІ ЗАКЛАДИ		ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ	ПС ТА ДБСТ
	Діти, які мають батьків і не мають статусу	Діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування	Діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування	Діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування
Діти, які можуть бути реінтегровані				
Діти, які мають батьків і не мають статусу	Діти, позбавлені батьківського піклування	Діти, позбавлені батьківського піклування	Діти, позбавлені батьківського піклування	

Рис. 1.2. Діти, які можуть бути реінтегровані

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ФАХІВЦЯМ З РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ У БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ФАХІВЦЯМ З РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ У БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї

2.1. Алгоритм реінтеграції дітей з альтернативних форм догляду в біологічні сім'ї

Усвідомлення батьками причин та власних помилок, що призвели до ситуації, у якій дитина опинилася в альтернативних формах догляду, а також їх виправлення є головною передумовою початку процесу реінтеграції дитини в біологічну сім'ю, її повернення додому. Саме тому вагома роль на цьому етапі належить фахівцям служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органам виконавчої влади об'єднаних територіальних громад. Їхніми основними завданнями є комплексна допомога всім учасникам реінтеграційного процесу в подоланні складних життєвих обставин, активізації їхніх внутрішніх (актуальних і потенційних) ресурсів для розв'язання наявних проблем.

Успішна реінтеграція вимагає інтенсивної роботи з дітьми та сім'ями: потрібно з'ясувати, чи підходить реінтеграція як варіант розв'язання проблеми, підготувати дитину й сім'ю, повернути дитину в сім'ю і забезпечити їм подальшу підтримку.

Орієнтовний алгоритм процесу реінтеграції схематично зображено на рис. 2.1.

Проте необхідно пам'ятати, що реінтеграція — це не завжди лінійний та передбачуваний процес. Інколи необхідно організувати повторне проходження одного або декількох етапів. Якщо на якомусь етапі з'ясується, що реінтеграція не відповідає найкращим інтересам дитини, процес потрібно зупинити.

Розкриємо кожен із зазначених на рис. 2.1 етапів реінтеграції.

Ініціатива, звернення. Ініціювати повернення дитини в сім'ю можуть батьки (один з них), сама дитина, представник органу опіки та піклування, соціальний працівник, служба у справах дітей, директор або соціальний педагог інтернатного закладу тощо.

Звернення про ініціювання процедури реінтеграції надходить до служби у справах дітей за місцем первинної реєстрації дитини та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / центру соціальних послуг в об'єднаній територіальній громаді. Якщо звернення надійшло до інших суб'єктів соціальної роботи, його переадресовують до відповідної служби у справах дітей.

Формою документування на цьому етапі процесу реінтеграції виступає лист, заява від ініціаторів.

Після отримання звернення про реінтеграцію центр соціальних служб / центр соціальних послуг в об'єднаній територіальній громаді за місцем проживання сім'ї **оцінює батьківський потенціал сім'ї та ресурси середовища** з метою визначення можливості повернення дитини та задоволення батьками її потреб.

На цьому етапі важливо виявити ризики, пов'язані з реінтеграцією, а також ресурси, якими діти й сім'ї можуть скористатися, беручи до уваги добробут, готовність і розвиток дитини.

Оцінювання може включати:

- фактори ризику, які впливають на безпеку і добробут дитини, та зміни, які потрібно зробити;
- сильні сторони сім'ї;
- усвідомлення членами сім'ї причин такого кроку та інших проблем;
- ступінь готовності / здатність сім'ї змінюватися;
- можливість сім'ї піклуватися про дитину;
- економічне становище сім'ї.

Як і в дітей, у батьків також є вибір погоджуватися на реінтеграцію дитини чи ні, і їх не можна примушувати до цього, якщо вони не готові. Сім'ям потрібно надати зрозумілу й правдиву інформацію для того, щоб вони могли ухвалити виважене рішення.

Місцева громада відіграє дуже важливу роль у процесі реінтеграції дітей. Тому важливо оцінити її здатність підтримувати дитину й сім'ю та боротися зі стигматизацією та дискримінацією, з якими діти можуть зіткнутися. Ризики в місцевій громаді теж повинні враховуватися. Наприклад, низький рівень надання послуг, включаючи обмежений доступ до освіти; високий рівень насильства, висока ймовірність того, що діти зазнають стигматизації з боку членів місцевої громади.

Оскільки окремої форми оцінки для сімей, діти яких перебувають в альтернативних формах догляду, не передбачено, наразі рекомендуємо використовувати третю та четверту частини Акту оцінки потреб сім'ї /

особи, затвердженого наказом Міністерства соціальної політики України від 13 липня 2018 року № 1005 ^[15].

Оцінка готовності дитини до реінтеграції. Після отримання висновку про наявність батьківського потенціалу та ресурсів середовища чи можливість їх підвищити до рівня, необхідного для задоволення потреб дитини, оцінюються бажання та готовність дитини до повернення в рідне середовище. Таке оцінювання може провести психолог інтернатного закладу, у якому виховується дитина, або соціальний педагог. Індивідуальне оцінювання проводиться з кожною дитиною з метою визначення її особливих потреб, які, найімовірніше, будуть відрізнятися залежно від віку, статі й досвіду, отриманого за межами сім'ї.

Для проведення оцінювання варто налагодити довірливі стосунки з дитиною, у доступній формі роз'яснити їй мету, завдання та сам процес. Важливим компонентом оцінювання може бути спостереження за поведінкою дитини, її реакціями, емоційною готовністю до змін.

Під час оцінювання фахівцям доцільно врахувати думку вихованця про повернення додому, з'ясувати можливість і доцільність такого повернення, а також його відповідність найкращим інтересам дитини.

Інформацію про дитину та її сім'ю можна отримати від вихователів, учителів, психолога, соціального педагога інтернатного закладу, фахівця із соціальної роботи, дільничного інспектора міліції, сусідів, родичів, самих батьків і дитини.

Висновок спеціаліста закладу передається службі у справах дітей.

З метою обговорення й аналізу результатів оцінювання та узгодження рішення про реінтеграцію дитини рекомендується провести **міжвідомчу зустріч**. До участі в засіданні доцільно залучити представників інтернатного закладу, у якому виховується дитина (учителя, вихователя, психолога, соціаль-

ного педагога), фахівця із соціальної роботи та представника служби у справах дітей за місцем проживання батьків дитини. У разі, якщо йдеться про повернення в сім'ю дитини раннього віку, рекомендовано запроси-

ти лікаря-педіатра. Міжвідомча взаємодія більш детально розглянута в підрозділі 2.2.

Якщо всі учасники засідання висловлюють думку, що повернення дитини відповідає її

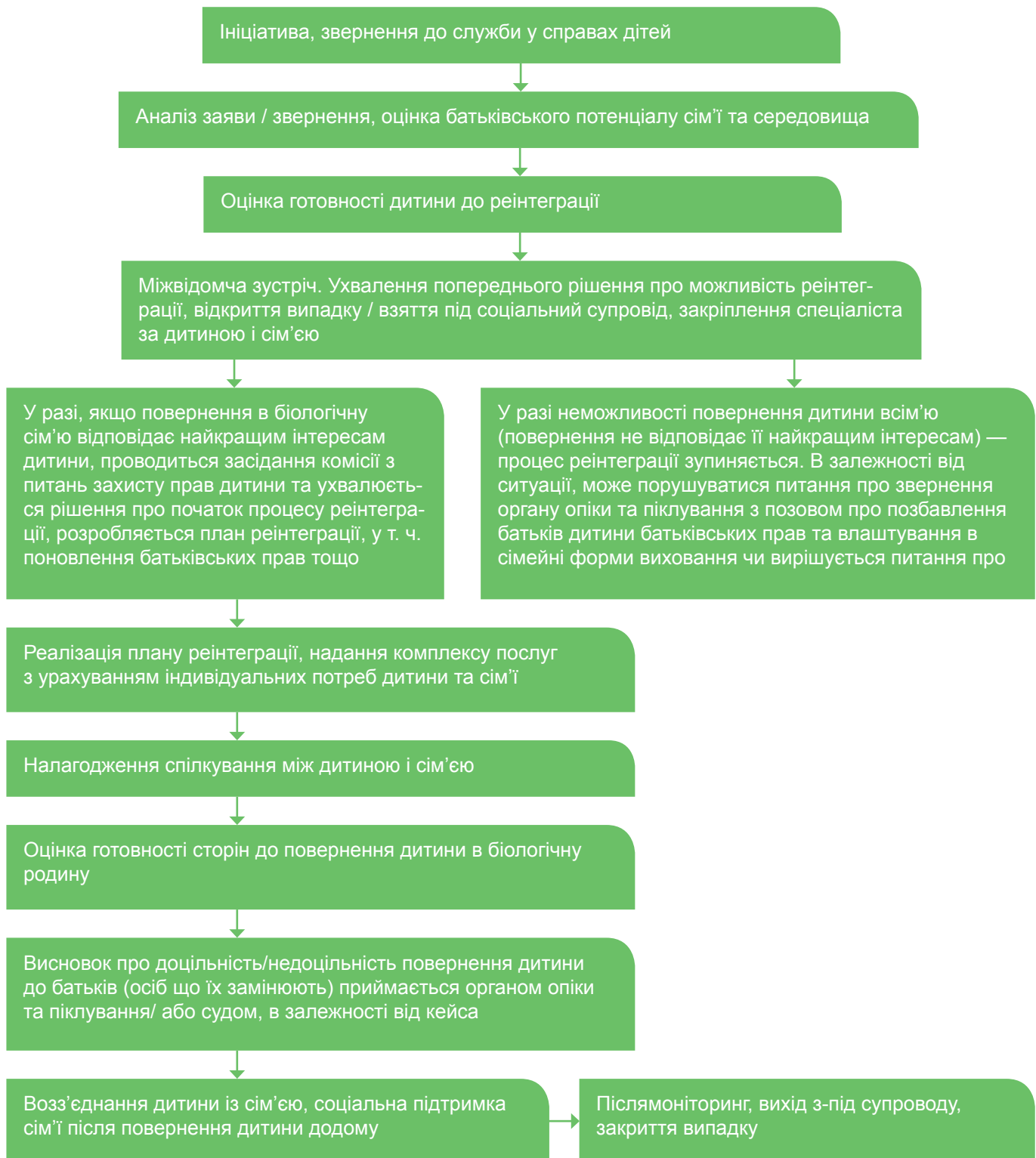

Рис. 2.2. Орієнтовний алгоритм реінтеграції

найкращим інтересам, обговорюється план реінтеграції (роботи з дитиною та її сім'єю з підготовки та повернення в біологічну сім'ю). Одночасно ухвалюється рішення про взяття сім'ї під соціальний супровід з метою надання допомоги в процесі реінтеграції дитини в сімейне оточення або, якщо сім'я вже перебувала під супроводом, — перегляд та коригування плану соціального супроводу. Рішення, ухвалені на засіданні, фіксуються в протоколі.

У межах соціального супроводу оцінюються потреби сім'ї та дитини. Оцінювання має надати повні відомості та аналіз сильних сторін, потреб дитини та сім'ї, визначити можливі ризики повернення дитини та окреслити завдання для виконання.

Інформацію про сім'ю, її соціальне оточення збирає центр соціальних служб / центр соціальних послуг об'єднаної територіальної громади за місцем фактичного перебування батьків та місцем повернення дитини, якщо воно відрізняється від першого, та аналізує наявні відомості.

У разі, якщо повернення в біологічну сім'ю відповідає найкращим інтересам дитини, проводиться засідання комісії з питань захисту прав дитини та приймається ухвалюється рішення про початок процесу реінтеграції.

За результатом засідання складається протокол, узгоджується план реінтеграції, призначаються відповідальні особи, складаються чи коригуються відповідні плани роботи з дитиною, сім'єю, організаціями, залученими до реінтеграції (план соціального супроводу сім'ї, індивідуальний план розвитку дитини). В індивідуальному плані детально прописується стратегія задоволення потреб дитини та її сім'ї, посилення їхнього потенціалу, виявленого в процесі оцінки.

Під час планування роботи варто врахувати:

- бажання дитини повернутися в сім'ю;
- рівень її прихильності до батьків;
- причини роз'єднання сім'ї;

- спроможність батьків забезпечити належний догляд, утримання та виховання дитини;

- потребу дитини в особливих умовах догляду, інклюзивній освіті;

- наявність у дитини братів і сестер, взаємини між дітьми.

У плані слід враховувати такі принципи:

- у всіх дітей і сімей є потенціал до змін, який сприяє реінтеграції за відповідної підтримки;

- загальні результати поліпшуються, коли діти та їхні сім'ї безпосередньо залучені до процесу ухвалення рішень.

При розробці плану реінтеграції необхідно дати відповіді на такі питання:

- Кого із членів сім'ї та/або друзів варто залучити до кожного етапу процесу реінтеграції?

- Які фахівці чи спеціалісти державних, неурядових організацій братимуть участь у реінтеграції?

- Хто працюватиме над підготовкою дитини до переміщення додому?

- Хто супроводжуватиме дитину, з ким вона може поговорити про свої почуття чи занепокоєння під час процесу реінтеграції?

- Хто супроводжуватиме батьків або членів сім'ї, до кого вони зможуть звертатися за консультацією упродовж процесу реінтеграції?

- Хто із фахівців візьме на себе керівництво та відповідальність за процес реінтеграції?

- Як часто спеціалісти центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді чи служби у справах дітей відвідуватимуть сім'ю чи дитину?

- Чи потребує сім'я матеріальної допомоги?

- Що станеться, якщо передбачені планом заходи реінтеграції виявляться недієвими?

- Які резервні заходи варто запланувати?

План також повинен:

- бути наданий усім членам сім'ї та підписаний ними або підтверджений іншим чином;

- визначати ресурси, які сім'я може використовувати, наприклад послуги або підтримку на рівні місцевої громади;

- ставити специфічні, вимірювані цілі із зазначенням конкретних термінів, які можуть бути використані як інструмент для вимірювання результатів;

- охоплювати всі важливі сфери добробуту дитини й індикатори для їх оцінювання;
- містити план на випадок непередбачених обставин / інформацію про контактну особу, з якою діти та члени сім'ї можуть зв'язатися в разі, якщо план виконується не так, як треба, або порушилися взаємини.

У випадках зі складною динамікою повернення рекомендується організувати зустріч за участю дитини й членів сім'ї. Це можна зробити за допомогою сімейних групових нарад (конференції із сім'єю), коли діти й члени сім'ї збираються разом для розробки плану реінтеграції дитини за сприяння фахівців. Більше про методи та форми роботи із сім'єю в підрозділі 2.3.

Усі учасники повинні усвідомлювати, що план може змінюватися й повинен переглядатися за основними пунктами (наприклад, на яку дату призначено повернення дитини, коли відбудеться повернення, коли відбулися і які зміни в сім'ї або серед тих, хто забезпечує послуги).

Реалізація плану реінтеграції, надання комплексу послуг

На цьому етапі здійснюється комплекс заходів з підготовки дитини та сім'ї до переміщення дитини, підвищення батьківського потенціалу, створення сприятливих умов для подальшого спільного проживання. Робота проводиться відповідно до розроблених та узгоджених планів, до реалізації яких долучаються спеціалісти служби у справах дітей, центрів соціальних служб, центрів надання послуг, інтернатного закладу, інших установ, що мають вплив на процес реінтеграції.

Робота із сім'єю може охоплювати:

- сприяння в розв'язанні проблем сім'ї (поліпшення житлово-побутових умов, працевлаштування батьків тощо);
- направлення батьків у разі потреби до відповідного фахівця (нарколога, психолога, соціального працівника) для подолання алкогольної чи наркотичної залежності; надання допомоги у відновленні документів;

- сприяння в наданні матеріальної допомоги, оформленні виплат;
- сприяння в налагодженні стосунків між дитиною та батьками, створенні позитивного психологічного мікроклімату в сім'ї;
- навчання батьків методів та прийомів ефективного спілкування з дитиною, консультування батьків з особливостей вікового розвитку дитини, впливу травми та можливих сценаріїв поведінки дитини.

Окрім соціальних, може виникнути необхідність у таких послугах:

Правові послуги — у разі потреби подання позову до судових органів. При поверненні дитини до батьків, які були позбавлені батьківських прав, першочерговим є завершення судових процедур з їх поновлення у батьківських правах та отримання відповідного рішення.

Медичні послуги — вивчення анамнезу дитини, стану її здоров'я, планування медичних послуг і визначення їх надавача.

Освітні послуги — вивчення особливостей здобуття дитиною освіти, висновок про готовність школи за майбутнім місцем проживання дитини.

Налагодження спілкування між дитиною і сім'єю

Якщо зв'язок між сім'єю і дитиною порушений, важливою частиною процесу реінтеграції є його відновлення, яке потрібно проводити обережно й поступово, особливо якщо обидві сторони мають почуття провини або страху. Дитину та сім'ю необхідно відповідним чином підготувати, а перший контакт слід здійснювати, як правило, за допомогою спілкування на відстані (наприклад, телефоном, через відеозв'язок, за допомогою листів тощо), після чого йдуть особисті зустрічі під наглядом на території інтернатного закладу чи іншого місця, що є звичним для дитини, а потім — більш тривалі зустрічі за межами інтернатного закладу, відвідування дитиною сім'ї, які відбуваються спочатку під наглядом фахівця.

Якщо дитина повертається в біологічну сім'ю, контакти з якою підтримувалися, візити мають бути щотижневими. Їхню тривалість потрібно поступово збільшувати. Візити не мають обмежуватися святами, вихідними днями чи відбуватися лише в атмосфері спеціальної підготовки, тому що така практика не показує звичайного життя. Варто розуміти, що дитина повертається додому назавжди, а в житті більше буднів, ніж свят.

На початку реінтеграції зустрічі відбуваються в присутності соціального працівника, який несе відповідальність за безпеку дитини. Упродовж усього періоду реалізації плану реінтеграції поруч з дитиною має бути особа, якій вона довіряє, тобто людина, яку дитина найкраще знає та в присутності якої почувається упевнено. Цей самий працівник спостерігатиме за поведінкою дитини до, під час та після візитів, щоб визначити, чи боїться вона наступних зустрічей або, можливо, засмучена, пригнічена після них.

Мета спостережень за візитами полягає не в тому, щоб поставити дитині запитання, чим вона займалася; потрібно з'ясувати загальне ставлення дитини до стосунків із батьками й чи бажає вона продовжувати візити.

Одночасно соціальний працівник проводить бесіди з дорослими та іншими членами сім'ї, щоб дізнатися про їхні враження й почуття з приводу повернення дитини.

Варто порозмовляти з іншими дітьми в сім'ї, якщо такі є. За можливості це найкраще зробити не в присутності батьків.

Якщо впродовж візитів дитина, член сім'ї або спеціалісти висловлюють занепокоєння, що дитина не почувається щасливою з приводу повернення додому, відразу ж потрібно скликати міжвідомче засідання, щоб проаналізувати виявлені виклики та доцільність подальшої реінтеграції.

Найбільш розповсюджені форми можливих контактних зустрічей: особиста зустріч; телефонні розмови; дзвінки по Skype чи Viber,

перегляд сімейних фото чи відео сімейних архівів тощо.

Серед видів зустрічей можна виокремити так звані полегшені (сприяючі) зустрічі-візити без прямої участі персоналу в них; контрольовані, що відбуваються під контролем соціального працівника, працівника дитячого інтернатного закладу, який своєю чергою оцінює, робить висновки про характер і плідність контактів, коментує поведінку підопічних, надає рекомендації батькам зі стилю і правил спілкування з дитиною, пропонує допомогу у вигляді порад; а також захисні, коли є побоювання з приводу фізичного й емоційного стану дитини під час відвідування батьками (родичами). Завдання захисних зустрічей — присутність спеціаліста протягом усього візиту, ведення записів, робота з батьками у вигляді роз'яснювальних бесід про форми спілкування й поведінки батьків з дитиною та як вони можуть вплинути на неї, призупинення зустрічі на деякий час, якщо поведінка батьків під час контакту є надто нестриманою, агресивною, а також завершення зустрічі та ініціювання скликання групи планування контактів для ухвалення рішення про доцільність таких зустрічей.

Можливі кроки, що сприяють первинному контакту з родинами

1. Забезпечте спілкування на відстані за допомогою листа / повідомлення електронною поштою, дзвінка або відеоповідомлення. Такий первинний контакт може допомогти усунути емоційні бар'єри й дати можливість дітям і сім'ям знову познайомитися одне з одним. Корисно використовувати фотографії й розповіді. Можливо, до проведення особистої зустрічі знадобиться кілька листів / дзвінків.

2. Короткі особисті зустрічі батьків / опікунів і дитини. Ці зустрічі мають відбуватися під безпосереднім наглядом спеціаліста, який веде випадок. Перший візит повинен бути коротким і «налаштованим на успіх». Співробітникам слід чітко розуміти, чого потрібно досягнути, хоча під час цієї зустрічі може бути доцільним не ухвалю-

вати важливі рішення. За можливості батьки повинні приїхати до дитини. Це буде чітко свідчити про їхню готовність до реінтеграції, навіть якщо фінансувати поїздки будуть органи, соціальні служби. У ряді випадків такі відвідування можуть бути небезпечні, і краще обирати нейтральну територію.

3. Більш тривалі візити додому до батьків / опікунів, що проводяться під наглядом фахівця. Метою таких відвідувань є оцінювання функціонування сім'ї та здатність дитини адаптуватися до цього оточення й способу життя. Якщо дитина зазнає серйозних труднощів, фахівець, який веде випадок, у будь-який час повинен бути готовий втрутитися.

4. Більш тривалі візити додому до батьків / опікунів, які проводяться без спостереження фахівців. Подібна зустріч може відбутися лише після успішного відвідування під наглядом. Крім того, фахівець, який веде випадок, повинен бути впевнений, що дитина зможе пристосуватися до місцевого способу життя і батьки / опікуни зможуть піклуватися про неї.

Зазначимо, що найголовнішою метою зустрічей є відновлення прив'язаностей. Адже саме відчуття наявності сім'ї, навіть у ситуації, коли дитина тимчасово перебуває в умовах альтернативного догляду, надає їй психоемоційної врівноваженості та більш адекватного сприйняття дійсності, що своєю чергою впливає на готовність до конструктивної співпраці з патронатними вихователями, прийомними батьками, батьками-вихователями, педагогами-вихователями, психологом інтернатного закладу задля якнайшвидшого подолання психокомунікативних бар'єрів, що виникли в дитини й біологічних батьків. Серед основних цілей контактних зустрічей можна назвати такі: сприяння ухваленню рішення батьками про повернення дитини додому; укріплення знань дитини про її особистість — оцінювання і спостереження; продовження відносин, усвідомлення почуття особистості, власної індивідуальності; обґрунтування минулого; особистісне сприйняття і впевненість; пова-

га до бажань дитини; збереження спогадів; підготовка до незалежного життя; захист і безпека.

Підготовка першої зустрічі дитини й біологічних батьків

При підготовці першої зустрічі дитини й біологічних батьків варто провести низку інструктивних співбесід з батьками про побудову розмови і їхню поведінку під час спілкування та подальших контактів, надати їм певні поради та рекомендації, як викликати в дитини довіру.

Оцінювання зустрічі дитини з біологічними батьками. Інструментарій оцінювання фахівцями соціальних служб, працівниками інтернатів зустрічі дитини з біологічними батьками є достатньо різноманітним, наприклад оцінювання невербальних проявів та проявів почуттів і поведінкових реакцій дитини. Серед основних позитивних невербальних жестів та проявів: усмішка, тембр, інтонація голосу, уважність тощо. Дитина адекватно реагує на батьків і може розслабитися, коли в неї є така потреба. Дитина добре грається в присутності батьків, визнає батьківський авторитет або відкрито виявляє неприязнь.

Індикатори негативної прив'язаності: відсутність візуального контакту; батьки або рідні члени родини говорять за дитину замість того, щоб говорити з дитиною; неревальні очікування з боку батьків; відсутність прояву необхідної уваги до потреб дитини; нездатність батьків управляти поведінкою дитини; постійне посмикування дитини батьками; схильність дитини до зміни емоційного фону в присутності батьків (наприклад, спроба догодити в їхній присутності, тоді як поза очі вона їх лає, це може слугувати показником агресивно-неспокійної поведінки); спонтанна зміна настрою та нездатність впоратися зі своєю поведінкою; неприхована злість при вербальному контакті між батьками й дитиною; нездатність дитини адекватно реагувати на потреби дорослих, що проявляється в грубоощах, демонстрації емоцій.

Наголосимо, що якщо перша зустріч реально спланована й підготовлена, то вона стане позитивним досвідом для подальших контактів як для дитини, так і для батьків, які отримують поради й підтримку з боку фахівців. Такі зустрічі можуть надати більш повну інформацію про взаєностосунки дитини та біологічних батьків і для спеціалістів, їх подальшу взаємодію із сім'єю в майбутньому. Прив'язаність більш детально буде розглянуто в розділі 3.

Діяльність працівників інтернатів, соціальних служб для налагодження контакту між дитиною і батьками

Розкриваючи роль працівників інтернатних закладів, соціальних служб на першому етапі реінтеграції дитини в сім'ю, а саме їхню співпрацю з біологічними сім'ями вихованців щодо ухвалення рішення про те, щоб забрати дитину додому, зазначимо, що частиною такої співпраці може стати заздалегідь обговорена угода про контакт дитини з батьками. Угода про контакти обговорюється й укладається під час координаційних зустрічей, на яких присутні соціальний працівник, вихователь інтернату, батьки (інші родичі) та дитина (якщо вік дозволяє їй висловити власну думку під час зустрічі). Угода укладається в письмовому вигляді за згодою всіх сторін, кожна з яких отримує копію.

Для розвитку плідної співпраці працівники інтернатних установ повинні побудувати правильну стратегію взаємодії всіх учасників процесу та відновлення дитячо-батьківських стосунків. Варто розуміти, що відвідування дитини — це певне випробування для батьків, і тому часто є складним для них: вони можуть сумувати за своїми дітьми, хвилюватися й переживати, думаючи про завершення зустрічі, відчувати себе винними, згадуючи власні помилки. Відвідування дітей у закладі нагадують батькам про те, що вони не можуть виховувати власну дитину, тоді як хтось інший робить це. Такі зустрічі є неприродними, адже мають певні обмеження, і батьки не можуть виконувати деякі основні батьківські обов'язки.

Дуже важливо, щоб працівники не проявляли негативного ставлення до батьків і не намагалися їх засуджувати. І хоча грубощі або насилля з боку батьків до персоналу є неприпустимими, необхідно мати на увазі, що така поведінка можлива як прояв гніву, суму, провини та депресії.

Беручи участь у житті дитини, батьки усвідомлюють власну відповідальність за неї, і саме такі контактні зустрічі з дитиною сприяють підвищенню їхньої самооцінки, надають їм можливість відчути свої сили. Якщо батьки розуміють, чого від них очікують, а працівники дитячого закладу, соціальних служб роблять усе, щоб допомогти (поради, інформація, підтримка і допомога), вірогідність досягнення цілей контакту різко зростає.

Оцінювання готовності сторін до переміщення

Після виконання основних завдань плану реінтеграції, але не пізніше ніж через три місяці проводиться моніторинг змін та оцінювання готовності сторін до переміщення дитини. Моніторинг передбачає висновок психолога, соціального педагога інтернатного закладу про готовність дитини до переміщення, інформацію центру соціальних служб / центру соціальних послуг про наявність потенціалу сім'ї для забезпечення потреб дитини, висновок служби у справах дітей про доцільність повернення дитини.

Моніторингове соціальне обстеження сім'ї здійснюється за участі центрів соціальних служб / центрів соціальних послуг та служби у справах дітей, представників інших відомств, які залучалися до реінтеграційного процесу.

Критерієм готовності є створення сприятливого середовища для повернення дитини. Основні суб'єкти створення сприятливого середовища: біологічна сім'я (найближчі родичі); дитячі установи (дошкільні навчальні заклади, школи); друзі (найближчий соціум дитини); соціальні інституції, з якими взаємодіє сім'я в громаді.

Характерні риси сприятливого середовища:

1. На рівні біологічної сім'ї — комфортний сімейний мікроклімат, конструктивність спілкування і взаємодії всіх членів сім'ї, наявність у батьків психолого-педагогічних ресурсів для гідного виконання батьківських функцій і задоволення потреб та інтересів дитини;

2. На рівні дитячих установ — готовність до толерантного сприйняття дитини-вихованця інтернатного закладу та її сім'ї, повага й зацікавленість у розв'язанні проблем дитини тощо;

3. На рівні найближчого соціуму дитини — можливість задоволення потреб дитини в спілкуванні, визнанні, самоідентифікації та самоствердженні;

4. На рівні соціальних інституцій — сімейно-орієнтований підхід, конструктивна взаємодія, соціальна підтримка й допомога.

5. На рівні об'єднаних територіальних громад — створення «громад, дружніх до дитини», що передбачає створення дружнього до дитини середовища через надання послуг усій сім'ї. За таких обставин зростають можливості сімей задовольнити потреби дитини шляхом розвитку батьківського потенціалу, через виявлення та об'єднання позитивних ресурсів сім'ї, громади загалом. Доступність послуг забезпечується через максимальне наближення послуг до місця проживання дитини та сім'ї. Основою з 5 цілей з дотримання прав дітей та молоді в рамках «громад, дружніх до дитини» є право бути почутим. Кожна дитина та молода людина, особливо з найбільш вразливих груп дітей і молоді, має право, щоб її голос, потреби та пріоритети були почуті та враховані в нормативних актах, політиці, бюджетах та програмах. Участь дітей і молоді має бути забезпечена на всіх етапах реалізації ініціативи «Громада, дружня до дітей та молоді». Кожен етап має свої осо-

бливості, тому передбачає різний рівень і форми участі молоді та дітей.

У разі відмови батьків / опікунів або самої дитини від повернення додому фахівець, який веде випадок, повинен переглянути компонент плану реінтеграції, що стосується непередбачених обставин. Якщо відповідного варіанту не знайдено, дітей потрібно залишити або розмістити в альтернативній формі догляду. У всіх випадках контакт з родичами повинен бути постійним за умови, що він відповідає найкращим інтересам дитини.

Рішення про переміщення, перегляд та доповнення плану роботи із сім'єю

При ухваленні рішення про реінтеграцію необхідно мати відповіді на такі питання:

- Який був досвід життя дитини в сім'ї до моменту влаштування в заклад?
- Чи траплялися випадки вчинення насильства стосовно дитини в сім'ї?
- Чи відповідають матеріальні умови родини мінімальним фізичним потребам дитини?
- Чи батьки мають бажання повернути дитину і що вони для цього роблять?
- Чи мають батьки стабільний дохід, чи вони працюють?
- Чи хороші стосунки в батьків з дитиною?
- Чи має дитина бажання повернутися до батьків? Чи наявна згода дитини на це?
- Чи всі фахівці, залучені до роботи з дитиною (персонал закладу, фахівці, що проводили оцінювання), підтримують її реінтеграцію?
- Чи отримає дитина підтримку й освітні, медичні послуги за місцем проживання після реінтеграції?
- Якщо дитина потребує спеціальної освіти, чи вона має можливість здобути її за місцем проживання?
- Чи підтримують представники місцевої громади / органу опіки та піклування реінтеграцію дитини?
- Чи є план підготовки дитини і її сім'ї до реінтеграції, чи він виконується та переглядається?
- Чи були візити дитини додому і як вони пройшли^[16]?

На підставі отриманої інформації, що передбачає оцінювання всіх сторін процесу реінтеграції, комісія з питань захисту прав дітей ухвалює рішення про переміщення дитини в сім'ю, обговорення подальших дій із супроводу сім'ї з дитиною. Рішення фіксується в протоколі засідання комісії, відповідні зміни вносяться до плану роботи із сім'єю з дитиною.

Возз'єднання дитини із сім'єю, соціальна підтримка сім'ї з дитиною

До переміщення дитини додатково розробляється план забезпечення безпеки дитини. План повинен створюватися за участю дітей для того, щоб вони знали, з ким можуть зв'язатися, якщо зіткнуться з проблемами після реінтеграції.

Також до переміщення дитини служба у справах дітей разом з батьками проводить роботу із нормативного узаконювання реінтеграції (подача документів у судові інстанції, якщо дитина була вилучена за рішенням суду). Тільки після узгодження нормативних питань дитина може бути законно переміщена в біологічну сім'ю.

Після переміщення сім'я з дитиною потребує особливої уваги та підтримки з боку соціальних працівників, громади. Процес адаптації дитини та сім'ї до нового стану потребує часу, тож **супровід сім'ї з дитиною після реінтеграції має тривати не менш ніж шість місяців.**

Відштовхуючись від кола проблем, що виникають у сім'ї після повернення дитини з альтернативного догляду, маємо зазначити, що всі сім'ї, діти яких перебувають в інтернатах, — сім'ї «високого ризику», у яких накопичилася велика кількість проблем і які можуть бути віднесені до категорії сімей, що потрапили в складні життєві обставини.

Після повернення дитини з інтернату в сім'ю коло труднощів для сім'ї значно розширюється: катастрофічно не вистачає грошей на харчування, одяг дитини; потрібна шкільна форма та канцелярське приладдя; необхідно

облаштувати місце для її навчання, виділити кошти на шкільні внески. До матеріальних проблем додаються проблеми нестачі часу, необхідності контролювати вільний час дитини. Але головними стають психолого-педагогічні проблеми у взаємовідносинах дитини з батьками, іншими родичами та оточенням, з однолітками в школі та на вулиці. Райдужні та ідеалізовані очікування від повернення дитини згодом стикаються з відчуттям втраченого часу та труднощами побудови нових стосунків. Дитина не слухається батьків, проявляє грубість, агресію, звинувачує батьків та інших членів сім'ї. Батькам важко контролювати її перебування на вулиці, обмежувати час, заповігати спілкуванню з «поганими» компаніями. Або навпаки, є випадки, коли дитина весь час перебуває вдома, сторониться однолітків, замкнена й пригнічена.

Виникають проблеми і в новому навчальному закладі: відставання за програмою, необхідність додаткових занять тощо. Діти соромляться досвіду перебування в інтернаті, важко вливаються в новий колектив, не мають друзів або завойовують авторитет негативною поведінкою, бійками, сварками з учителями й однокласниками.

Школи потребуватимуть певної роботи з формування толерантного ставлення до дітей, які виховувалися в альтернативному догляді. Знайомство з новим колективом — це завжди стрес та чимале випробування майже для всіх. Проте для дітей, які мають досвід життя в інтернаті, це питання зазвичай виявляється особливо болючим. Також необхідно розглянути варіант додаткового розвитку освітніх послуг, які допоможуть дітям компенсувати дефіцити у своїх знаннях та успішно інтегруватися у звичайні школи, колектив однолітків.

Таким чином, сім'ї після повернення дитини потребують ще більшої уваги й підтримки з боку зацікавлених структур.

Дітям, сім'ям і громадам потрібні різні форми підтримки після повернення дитини додому, включаючи підтримку в розв'язанні проблем, що стали причиною розлучення дитини із сім'єю, наприклад насильства в сім'ї або малозабезпеченості; допомогу в отриманні основних послуг, таких як медичне обслуговування й освіта; допомогу в боротьбі зі стигматизацією та дискримінацією, з якими зазвичай стикаються діти після реінтеграції; терапевтична допомога, підтримку в середовищі нових друзів. Розв'язання основних проблем, що стали причиною розлучення дитини й сім'ї, є критично важливим для запобігання повторному розлученню, і, якщо зробити це обережно, можна уникнути повторного сценарію вилучення дитини із сім'ї.

Життєво важливо, щоб безпека й добробут кожної дитини ретельно відстежувалися після її возз'єднання із сім'єю.

Вихід з-під супроводу, моніторинг добробуту дитини (післямоніторинг), закриття випадку

Соціальний працівник оцінює динаміку розвитку сім'ї. У разі, якщо сім'я адаптувалася та навчилася долати складнощі самостійно, спостерігаються позитивні стосунки між дитиною та батьками, справа соціального супроводу закривається. Проте сім'я деякий час ще залишається на обліку центру соціальних служб, за потреби отримує необхідні послуги та індивідуальну підтримку.

Можна використовувати різні форми моніторингу залежно від уподобань і потреб дитини та сім'ї, доступних ресурсів (на рівні органів, служб, громади та сім'ї), відстані, питань захисту тощо. Моніторинг може передбачати телефонні розмови з дитиною, сім'єю або постачальниками послуг, а також особисті зустрічі.

Рекомендується проводити з дитиною конфіденційні бесіди, щоб виявити будь-які проблеми. Вони мають бути чутливими до наявності ознак жорстокого поводження. Важливо розуміти, що ситуація в сім'ї може змінюватися з часом, і гарний початок про-

цесу реінтеграції не завжди означає, що все пройде добре.

Органи й служби повинні гарантувати, що в дитини або будь-кого, кому вона довіряє, є спосіб зв'язатися із фахівцем, який працює з цим випадком, і є план дій у надзвичайній ситуації, якщо знадобиться екстрене втручання.

У разі виявлення проблем важливо, щоб фахівці вжили необхідних заходів, серед яких можуть бути формальний перегляд плану індивідуальної роботи із сім'єю (у тому числі повторні групові наради / конференції із сім'єю), більш регулярний моніторинг сім'ї та дитини й посилення підтримки, наприклад за допомогою збільшення фінансової допомоги, додаткового консультування або навчання, посилення підтримки в школі, використання більш ефективних методів поліпшення матеріального становища.

І нарешті, якщо возз'єднати дитину із сім'єю не вдалося, необхідно знайти варіанти альтернативної форми догляду для дитини.

Варто розуміти, що реінтеграція — це не разовий захід, а тривалий процес, який вимагає ретельної підготовки й подальшої підтримки, відповідної допомоги й сім'ям, і дітям на кожному етапі реінтеграційного шляху. А тому часові рамки повинні підходити дитині й сім'ї: терміни на виконання одного етапу (наприклад, планування підтримки реінтеграції) не повинні збільшуватися на шкоду іншому (наприклад, наступних заходів після возз'єднання). Потреби дітей і сімей дуже різняться, тому не рекомендується ставити жорсткі обмеження в термінах реінтеграції загалом і кожного окремого етапу в процесі її реалізації.

Якщо між дитиною та батьками склалися добрі відносини, її потреби задовольняються,

кількість візитів у сім'ю доцільно зменшити, роблячи їх не частіше, ніж один раз на місяць. Водночас варто повідомити батькам, до кого із фахівців вони можуть звернутися за підтримкою та необхідною допомогою в разі виникнення труднощів.

Випадок закривається тоді, коли безпеці й добробуту дитини ніщо не загрожує, а цілі, поставлені в останньому варіанті плану реінтеграції, досягнуті. З огляду на те, що багато дітей відчувають зрозумілі страхи залишитися без підтримки фахівця, який з ними працював, і/або системи служб й органів захисту дітей, що їм допомагали, рекомендується залишати деякий час на процес закриття випадку.

Діти можуть отримувати підтримку й турботу з боку органів і служб протягом багатьох місяців або навіть років і зав'язати близькі стосунки з певними спеціалістами. Але дитині все ж таки слід делікатно повідомити про те, що вони скоро перестануть з нею працювати, і чітко визначити, коли саме це відбудеться. Усю оновлену документацію слід зберігати з дотриманням конфіденційності на випадок повторного розлучення дитини із сім'єю і, відповідно, повторного відкриття справи.

2.2. Міжвідомча та міждисциплінарна взаємодія в процесі реінтеграції

Реалізація діяльності з реінтеграції дитини в сім'ю на практиці можлива за умови розвитку ефективних механізмів міжвідомчої та міждисциплінарної взаємодії.

Постановою Кабінету Міністрів України № 866 визначено, що «для забезпечення розроблення та виконання індивідуального плану протягом двох тижнів після взяття дитини на первинний облік службою у справах дітей утворюється міждисциплінарна команда з-поміж працівників уповноважених суб'єктів, до компетенції яких належить питання надання послуг дітям і сім'ям і захист їхніх прав, — відповідального за ведення справи дитини спеціаліста служби у справах дітей; фахівця

із соціальної роботи, який надає соціальні послуги сім'ї дитини (у разі наявності); працівника закладу освіти, до якого дитина зарахована для здобуття відповідного рівня освіти (соціальний педагог, класний керівник, практичний психолог, вихователь); лікаря загальної практики — сімейного лікаря; представника уповноваженого підрозділу органів Національної поліції та інших працівників відповідно до пропозицій керівників цих уповноважених суб'єктів. Персональний склад міждисциплінарної команди затверджується на засіданні комісії з питань захисту прав дитини за поданням служби у справах дітей».

На нашу думку, такий перелік учасників міждисциплінарної команди скоріше свідчить про її міжвідомчий характер, а не міждисциплінарний.

Кожен учасник цієї команди належить до різних міністерств / відомств, і надважливо, що повноваження кожного з них передбачені окремим законом і відомчими підзаконними актами. Так, повноваження служби у справах дітей визначає Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» і Сімейний та Цивільний кодекси України, поліцейського — Закон України «Про поліцію», медиків — Закон України «Про основи охорони здоров'я України», педагогічних працівників — Закон України «Про освіту», соціальних працівників — Закон України «Про соціальні послуги». Є закони так званого колективного виконання: наприклад, «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про запобігання та протидію домашньому насильству» тощо. Положення Конвенції ООН про права дитини в українське законодавство імплементує Закон України «Про охорону дитинства». І закінчує цю розлогу законодавчу базу Конституція України, а саме низка статей про захист прав дітей і сімей та стаття 19 про повноваження посадовців, а саме: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування,

їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Таким чином, міжвідомчий характер зумовлений тим, що до участі в розв'язанні проблем дитини запрошуються представники різних відомств місцевих органів виконавчої влади, які не пов'язані взаємопідпорядкуванням, і кожен має виконати свої, передбачені законодавством функції.

Міжвідомча взаємодія та співпраця в інтересах дитини — це співпраця різних відомств та організацій, яка забезпечує узгодженість інтересів і можливостей кожної зі сторін задля забезпечення прав та потреб дитини.

Модель міжвідомчої взаємодії з питань допомоги, підтримки та супроводу дитини та сім'ї в процесі реінтеграції передбачає тісну співпрацю державних організацій, організацій системи охорони здоров'я, соціального захисту населення, освіти, недержавних організацій та установ.

Важливо зазначити, що сама комісія з питань захисту прав дитини була створена й законодавчо оформлена як така міжвідомча співпраця, а індивідуальний план захисту прав дитини було запроваджено як перелік дій кожного відомства стосовно конкретної дитини та її батьків або законних представників. На жаль, внаслідок змін, внесених до порядку діяльності органів опіки та піклування з питань захисту прав дитини, ця міжвідомчість дій була фактично втрачена, комісія перетворилася на ще один непередбачений законодавством орган ухвалення рішення, а Міністерство соціальної політики України запропонувало Кабінету Міністрів України фактично продублювати її повноваження й створити міжвідомчі команди на нижчому рівні виконавців.

З огляду на зазначене вважаємо за доцільне дати таке визначення поняттю **міжвідомча взаємодія** — це взаємоузгоджена діяльність структурних підрозділів місцевого ор-

гану виконавчої влади та підпорядкованих їм закладів із залученням у разі необхідності представників інших органів та закладів з виконання передбачених законодавством повноважень задля забезпечення найкращим чином прав дитини, яка проживає або перебуває на підвідомчій їй території, розв'язання проблем її сім'ї, створення умов для виховання дитини відповідальними батьками або законними представниками дитини.

Варто пояснити що саме мається на увазі під «із залученням у разі необхідності представників інших органів та закладів». Від моменту набрання чинності рішенням суду про позбавлення батьківських прав дитина має перебувати на обліку з усиновлення. Якщо дитина на такому обліку понад рік, то вона набуває права бути усиновленою іноземцями, яких до дитини направляє Міністерство соціальної політики України. Так сказано в законодавстві. Водночас законодавство визначає, що якщо позбавлені батьківських прав батьки, уявімо, у результаті наданих соціальних послуг усунули причини, що призвели до втрати батьківських прав, і подали документи на поновлення втрачених прав, то в такому випадку не може здійснюватися направлення будь-яких кандидатів в усиновителі як українських, так і іноземців. Тож не виключено, що для планування і виконання дій з реінтеграції дитини в біологічну родину, яка подала до суду заяву про поновлення в батьківських правах, міг би бути долучений і працівник Міністерства соціальної політики України, який надає кандидатам в усиновителі інформацію про дітей, що очікують на усиновлення.

Стосовно дитини, яка тривалий час виховувалася в інтернатному закладі, розташованому в іншому районі області, то до формування думки та ухвалення рішення міжвідомчої комісії міг би бути запрошений педагогічний працівник інтернату, який добре знає дитину, її ставлення до батьків, її готовність і згоду / незгоду повертатися до батьків. Усе це дозволяють реалізувати можливості зв'язку онлайн і протоколювання участі таких фахівців.

У чинному законодавстві основним поняттям, що формує чіткі обов'язки місцевих органів влади щодо дитини, є поняття «орган опіки та піклування».

Чинне законодавство, а саме постанова Кабінету Міністрів України «Порядок діяльності органів опіки та піклування з питань захисту прав дитини» з доповненнями від 15 листопада 2017 року визначає, що органами опіки та піклування є виконавчі органи сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад^[17]. Вони відповідно до законодавства, крім повноважень щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечують захист особистих, майнових та житлових прав дітей.

Безпосереднє ведення справ та координація діяльності із забезпечення захисту прав дітей, у тому числі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей виконавчих органів сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад.

Отже, орган опіки та піклування — це виконком місцевої ради у всій сукупності його структурних підрозділів. Безпосереднє ведення справ щодо дітей покладається на службу у справах дітей, щодо повнолітніх — на управління соціального захисту. Дорадчий орган з питань дітей — комісія з питань захисту прав дитини, з питань повнолітніх — опікунська рада.

Надзвичайно важливою є кількість дитячого населення в громаді. Якщо громада об'єднує весь район, то мають бути створені й служба у справах дітей, і центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Якщо ж чисельність дітей у громаді не пе-

ревищує однієї тисячі — очевидно, що вимога про створення окремих структур може залишитися невиконаною. Такі нечисельні об'єднані територіальні громади не мають можливостей створити окремий структурний підрозділ — службу у справах дітей. У такому випадку не виключено, що потрібні окремо уповноважені посадові особи, у функціональних обов'язках яких має бути зазначено, що вони виконують повноваження служб у справах дітей або центрів соціальних служб. Виконують повноваження, передбачені саме для названих структур, оскільки законодавство переважно визначає виконавцем тієї чи іншої функції не особу, а структуру.

Усі випадки, коли батьків відсторонили від виховання дітей судові органи або органи опіки та піклування, не можуть бути включені до процесів реінтеграції без участі / рішення органу опіки та піклування, оскільки тільки він наділений повноваженнями з досудового розгляду справ або представництва інтересів дитини в різних ситуаціях, ведення справ дітей, які постраждали внаслідок різних обставин. Саме тому процеси реінтеграції дитини мають розпочинатися й завершуватися з рішення органу опіки та піклування за поданням служби у справах дітей.

Практика свідчить, що сьогодні частина місцевих органів влади переконана, що для дотримання та захисту прав дитини, зокрема й реінтеграції дитини, достатньо надати лише соціальні послуги. Часто звучить, що соціальні послуги здатні розв'язати всі питання дитини. Аж до того, що ігноруються медичні, освітні, правові послуги й заперечуються повноваження і служб у справах дітей, й органу опіки та піклування. Саме поєднання медичних, освітніх, соціальних, правових послуг дитині та батькам є обов'язковою умовою її успішної реінтеграції.

Організація міжвідомчої взаємодії в сучасних умовах розвитку та вдосконалення соціальних послуг сім'ям, особливо в процесі реінтеграції, повинна стати тим механізмом, який сприяє досягненню високих показників у сфері надання соціальних послуг.

2.3. Форми та методи соціальної роботи із сім'єю в процесі реінтеграції

Форми соціальної роботи — це способи організації взаємодії соціального працівника (фахівця із соціальної роботи) з отримувачами соціальних послуг, спрямовані на створення умов для їх позитивної активності, розв'язання відповідних завдань надання допомоги та підтримки.

Формами та методами роботи із сім'єю щодо повернення дитини можуть бути:

- бесіда з батьками;
- сімейні групові наради;
- індивідуальне консультування спеціалістами (юристом, психологом, лікарем-педіатром, соціальним педагогом тощо);
- організація спільного дозвілля батьків і дитини (свята в інтернатному закладі, відвідування кінотеатру, театру, музею, екскурсії тощо);
- візити дитини в сім'ю та спостереження за дитиною й батьками під час зустрічей;
- здійснення батьками догляду за дитиною, у тому числі дитиною з порушеннями розвитку/інвалідністю/особливими освітніми потребами.

У підтримці дітей на різних етапах процесу реінтеграції ведення випадку є ключовим підходом. За дитиною і сім'єю закріплюють спеціаліста, який веде випадок та надає індивідуальну допомогу. Такий підхід дозволяє дітям і сім'ям вибудувати довірливі стосунки й отримати підтримку, засновану на розумінні їхніх особливих потреб. Завдяки документуванню випадку в разі необхідності всі відомості можна передати в іншу організацію або іншому фахівцю (наприклад, якщо для реінтеграції передбачений переїзд дитини в іншу країну або на велику відстань). Фахівець, який веде випадок, часто не надає всі послуги, але може поділитися необхідною інформацією і скерувати в іншу службу для отримання послуг.

Очевидно, що робота із сім'ями з підготовки батьків до реінтеграції полягає в розв'язанні проблем, які стали причиною роз'єднання дитини і сім'ї.

Робота із сім'єю вихованця інтернатного закладу може охоплювати:

- сприяння в розв'язанні проблем сім'ї (поліпшення житлово-побутових умов, працевлаштування батьків тощо);
- направлення батьків у разі потреби до відповідного фахівця (нарколога, психолога, соціального працівника) для подолання алкогольної чи наркотичної залежності;
- надання допомоги у відновленні документів;
- сприяння в наданні матеріальної, гуманітарної допомоги, оформленні виплат;
- сприяння в налагодженні стосунків між дитиною та батьками, створенні позитивного психологічного мікроклімату в сім'ї;
- навчання батьків методів та прийомів ефективного спілкування з дитиною, яка має досвід перебування в інтернатному закладі.

Під час роботи з реінтеграції дитини в біологічну сім'ю мотивація батьків відіграє дуже важливу роль.

Робота фахівця із соціальної роботи, що веде випадок, повинна бути спрямована на формування переконання членів родини в необхідності змін.

Вирізняють зовнішню і внутрішню мотивування. Зокрема, зовнішнє мотивування (слова і дії фахівця) формує такі особистісні новоутворення, як інтереси й схильності особистості, моральні принципи, внутрішні установки й самооцінку, що своєю чергою впливає на внутрішню мотивацію.

Зовнішня мотивація передбачає зміну поведінки отримувача послуг у результаті стороннього впливу, проте вона не гарантує закріплення поведінки, сприйняття її як життєво необхідної моделі. Водночас зовнішній вплив сприяє формуванню внутрішніх мотивів клієнта, може бути початковим поштовхом до зміни поведінки^[18].

Основними методами організації мотивувального процесу мають бути:

- порада у вигляді представленої на розгляд отримувача пропозиції розв'язання проблеми;
- переконання, що ґрунтується на роз'ясненні сутності явищ та процесів, причинно-наслідкових зв'язків, аргументації тощо;
- наслідування взірців;
- прагнення досягти привабливого для суб'єкта результату, який уже отримали інші за подібних обставин (прикладом може бути навчання за принципом «рівний — рівному»).

Формування внутрішньої мотивації передбачає дотримання низки положень, серед яких:

- повага до гідності отримувача послуг;
- агресивне переконання є неефективним у процесі подолання сумнівів отримувача послуг;
- стиль спілкування має бути спокійним і дипломатичним;
- готовність до змін не виникає сама собою, а є результатом особистісних переживань;
- «партнерські відносини» можуть допомогти людині досягти бажаних змін.

Кожна людина / сім'я прагне до змін, але вона має бачити чіткі цілі й завдання змін. Зміни — це тривалий процес, що потребує значних зусиль як фахівця, так і сім'ї.

Допомагає сім'ї з дітьми змінюватися її соціальна мережа, значущі члени громади.

На соціальний вибір людини істотно впливає приклад соціально значущої для неї особи. Для ефективного планування роботи із сім'єю із забезпечення оптимальних умов реінтеграції потрібно знати про позитивне, нейтральне і негативне соціальне оточення дитини / її сім'ї.

Враховуючи специфіку процесу реінтеграції, зазначимо, що тільки позитивне соціальне оточення дитини та сім'ї підстраховує та підтримує сім'ю в кризові періоди її розвитку, передає досвід, знання, ділиться в разі потреби матеріальними ресурсами. Щоб гаран-

тувати цілісний добробут дитини на різних рівнях, потрібно забезпечити партнерську взаємодію між батьками, родичами, іншими значущими особами, соціальними працівниками / фахівцями із соціальної роботи, іншими спеціалістами та організаціями.

Неодмінною складовою гарантування успішності реінтеграції є розробка карти соціального оточення дитини, яка бере до уваги як структуру, так і функціонування мережі соціального оточення дитини / сім'ї. Вона дає більш детальну, обґрунтовану інформацію про якості та функціонування соціальних зв'язків клієнта. На карті намагаються передати розмір мережі, дистанцію між людьми, об'єднані групи всередині мережі (рис. 2.3).

Сектори карти: сім'я, родичі, друзі, сусіди, організації, фахівці, робота, школа, дошкільний навчальний заклад; у центрі кола — дитина.

Карта соціального оточення складається спільно з дитиною за умови, що попередньо її змотивували до цієї роботи. Вона отримує детальну інструкцію зі складання своєї карти. При цьому дуже важливо, щоб мова фахівця була адаптована до вікових й особистісних особливостей дитини, проста й зрозуміла, а процес складання карти не ставав «викачуванням» інформації. Карта соціального оточення складається в декілька етапів. Визначають значущих для дитини людей і розміщують їх довкола неї відповідно до рівня прив'язаності. Якщо на карті соціального оточення більш як п'ятнадцять осіб, то дитині пропонують відібрати п'ятнадцять осіб, найбільш значущих у його житті, і потім працювати лише з цими особами.

Після того, як ідентифіковано склад системи, ставиться ряд запитань стосовно природи відносин у соціальному оточенні. Ці питання охоплюють:

- форми допомоги, яка надається (емоційна, інформаційна, матеріальна). Окремо обговорюється, яку соціальну підтримку сім'ї здійснює кожна конкретна особа;
- напрямок допомоги — люди, з якими допомога обопільна (ви допомагаєте їм так

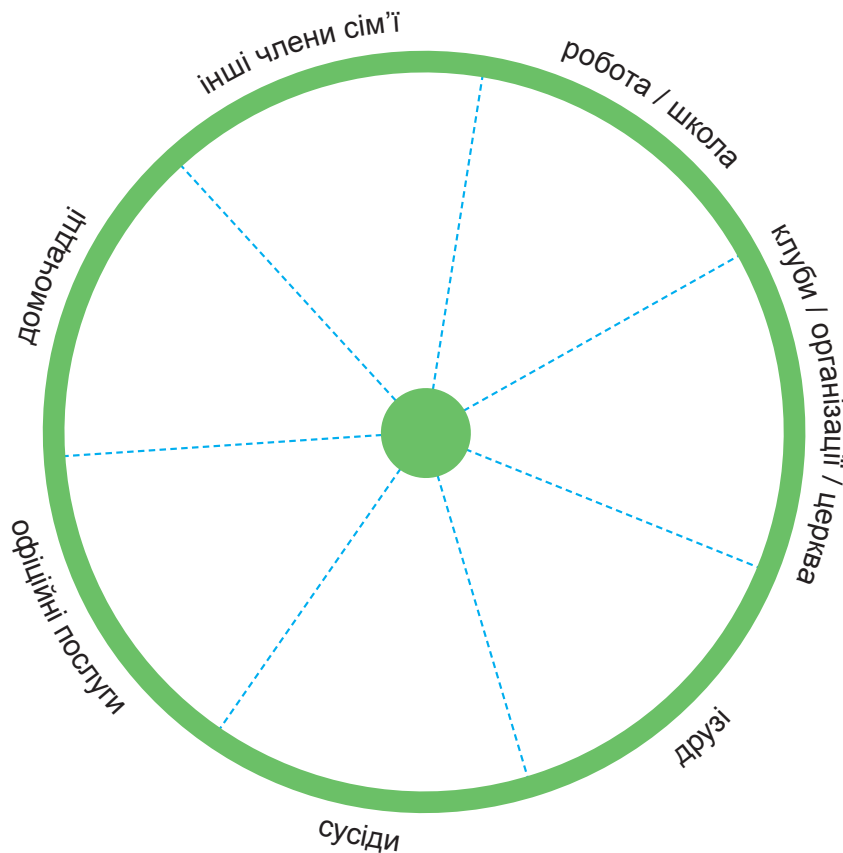

Рис. 2.3. Карта соціального оточення

само, як вони допомагають вам); ті, яким ви допомагаєте більше, і ті, хто допомагає більше вам;

- близькість (міцність) відносин. Значущих для дитини людей розміщують довкола неї відповідно до рівня прив'язаності;
- частота контактів і тривалість відносин. При аналізі соціальної мережі потрібно брати до уваги частоту контактів із сім'єю конкретного представника тієї чи іншої системи підтримки. Указується інтенсивність спілкування, взаємодії (1 раз на день, 1—2 рази на тиждень, 1—2 рази на місяць, рідко).

Карта соціального оточення дає інформацію про різні напрями функціонування системи соціальних відносин.

1. Кількість оточення: загальна кількість людей, внесених до карти соціального оточення.

2. Очікувана ймовірність підтримки — емоційної, матеріальної чи інформаційної.

4. Критичність: очікується, що частина оточення має бути «майже завжди» критичною до досліджуваної людини.

5. Близькість: частина оточення має бути такою, відносини з якою характеризуються як «дуже близькі».

6. Взаємність: частина оточення має бути такою, у якій підтримка відбувається в обох напрямках.

8. Стабільність: тривалість відносин (як довго ви знаєте цю людину?).

9. Частота: частота спілкування (як часто ви бачите цю людину?).

Таким чином, карта соціального оточення — один зі складників мережевої роботи, засіб глибокого вивчення соціального оточення дитини, інструмент моніторингу стану особи та її підтримки з боку соціального середовища. Саме карта соціального оточення зосереджує в собі інформацію про загальну кількість та склад соціального оточення, рівень надання членам оточення різноманітної допомоги та природу відносин між членами системи, як їх розуміє дитина, що цю карту складає.

Наступним інструментом оцінювання мереж сім'ї та її підтримки з боку навколишнього середовища є **екомапа**.

Екомапа — графічна схема (діаграма) стосунків у родині, яка показує взаємовпливи між членами сім'ї і людьми, з якими вони пов'язані, соціальними інституціями, оточенням.

Інформація екомапи характеризує стать і вік, композицію сім'ї (біологічні діти, пасинки, усиновлені діти, батьки), сімейний статус (розлучений / розлучена, вдівець / вдова), структуру сім'ї (взаємозв'язки по лінії дитина — батько, мати), склад домогосподарства (хто живе в будинку, квартирі), ситуацію з роботою (безробіття), використання ресурсів громади (економічна підтримка, медична допомога, школа, соціальні служби), неформальні ресурси й «природних помічників» (розширена сім'я, родичі, друзі, сусіди, групи самопомоги), соціальну активність та інтереси (хобі, рекреаційна активність), формальні асоціації (належність до церковної громади, профспілок, клубів, організацій тощо), джерела підтримки й стресу в соціальних взаємодіях між людьми, а також між людьми й системами громади.

Екомапа (рис. 2.4) є корисним і простим методом фіксування базової соціальної інформації про родину.

Використовуючи графічні зображення, спеціаліст, який працює із сім'єю, значно швидше зможе розібратися в стосунках членів сімей, у яких батьки одружені вдруге чи втретє, найстарші діти вже мають власних дітей тощо, що важливо на початковому етапі роботи, а особливо на етапі оцінювання. Для зручності складати їх можна на одному великому аркуші паперу, наприклад, разом з матір'ю дитини чи дитиною.

Для зображення екомапи використовують спеціальні символи (рис. 3), які характеризують тип взаємостосунків членів сім'ї: слабкі, позитивні, сильна прив'язаність, дуже сильна позитивна прив'язаність, напружені взаємини, перервані взаємини тощо. Можна додавати також свої символи з поясненням значення: наприклад, поруч з важливою для клієнта людиною намалювати квіточку або сердечко, стрілкою позначити ініціативу у взаєминах.

Важливість цієї роботи: для спеціаліста — в обміркуванні разом з клієнтом його проблеми, пошуку сильних сторін сім'ї, розробці плану підтримки дитини та сім'ї; для дитини — в укріпленні самооцінки, розширенні карти соціальних контактів, розвитку почуття приналежності, прийнятті свого життєвого досвіду.

На основі аналізу міжособистісних зв'язків і відносин спеціаліст визначає важливих і значущих осіб для дитини й спільно з нею досліджує можливість організації мережевої зустрічі, на яку можуть прийти люди, вказані на карті соціального оточення.

Метою мережевої зустрічі є залучення сімей із дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, до розв'язання певної проблеми спільно із фахівцями соціальної сфери.

Участь у мережевій зустрічі також беруть координатор (людина, котра мобілізує людей на мережеву зустріч), ведучий, помічник ведучого. Координатор виконує функції з підготовки до мережевої зустрічі — мобілізує ресурси: запрошує учасників, вибирає міс-

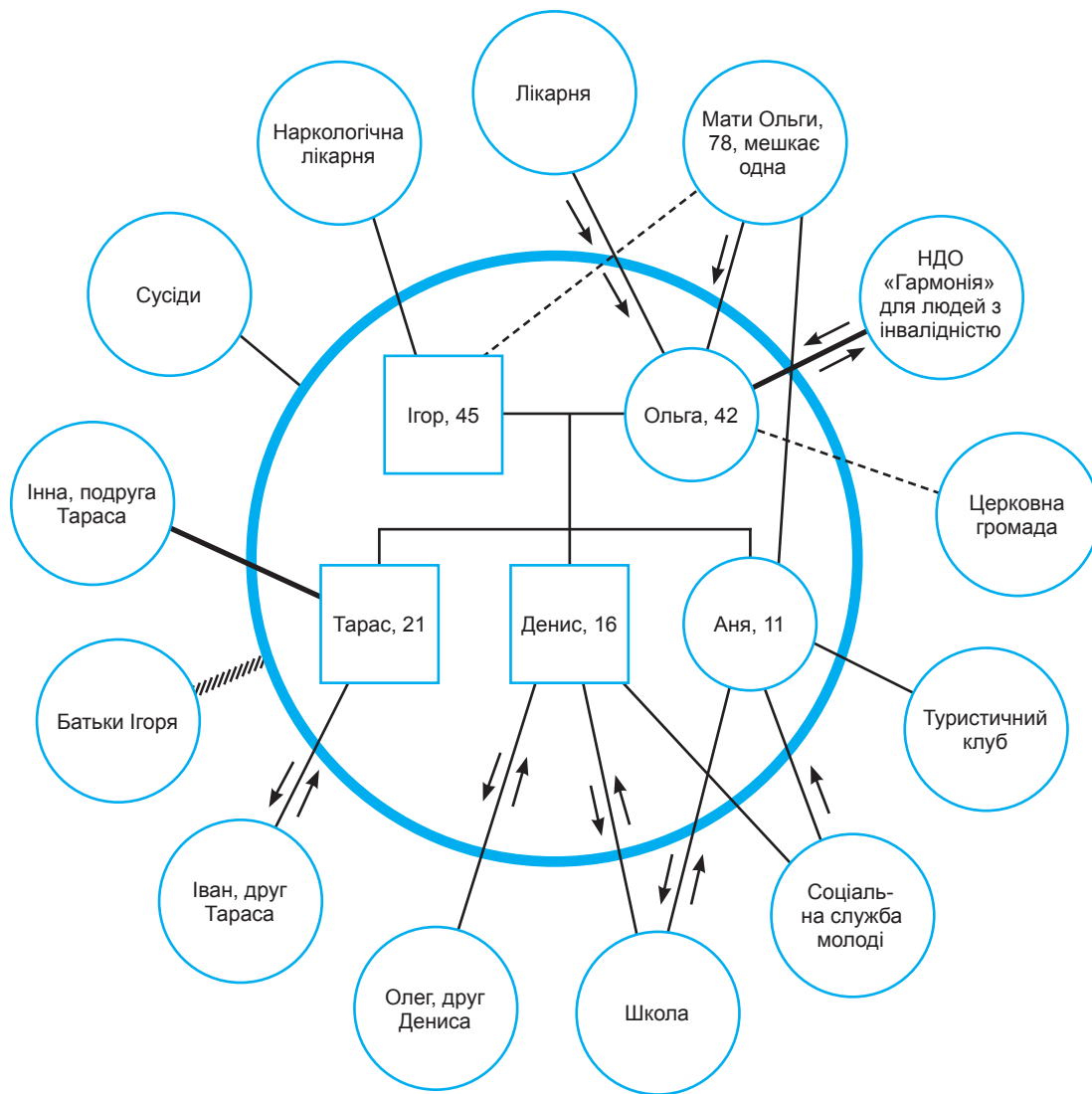

Рис. 2.4. Екомапа (приклад)

Рис. 2.5. Символи для екомапи

це проведення, організовує робочий простір безпосередньо перед зустріччю (приміщення, матеріали, чаювання). Координатор мережевої зустрічі відстежує виконання ухвалених рішень, дотримання визначених термінів та, якщо виникає затримка із розв'язанням остаточно визначеної проблеми, збирає наступну мережеву зустріч. Ведучий відповідає за процес розвитку зустрічі, йому допомагає помічник. Якщо справа стосується дитини, її також запрошують на мережеву зустріч. Важливо обговорити з дитиною, кого з важливих для неї людей варто запросити.

Робота після мережевої зустрічі полягає в реалізації віднайдених позитивних та конструктивних рішень, пропозицій. У цю роботу включаються вже не тільки фахівці та держслужбовці з професійного обов'язку, але й особисто зацікавлені учасники соціального оточення сім'ї — родичі, друзі, сусіди.

Сімейна групова нарада — збори членів розширеної сім'ї та її оточення з метою ухвалення рішення про шляхи виходу сім'ї зі складних життєвих обставин.

Сімейні групові наради проводяться, коли є загроза повноцінному розвитку та вихованню дитини, дитина проявляє девіантну поведінку, сім'я виявила неспроможність самостійно розв'язати проблему, перебуває в кризовому стані тощо.

Сімейна групова нарада проводиться з ініціативи спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (фахівця із соціальної роботи) або іншого фахівця соціальної сфери. Міжнародний досвід впровадження сімейних групових нарад передбачає, що до роботи з дитиною та її сім'єю, яка перебуває в складних життєвих обставинах, запрошується незалежний координатор, котрий пройшов відповідне навчання з організації та проведення подібних нарад. Він збирає разом усіх зацікавлених осіб — як членів

родини, так і інших представників її соціального оточення — для обговорення в сімейному колі проблеми й розроблення плану її подолання. Координатор з'ясовує проблему, яка склалася; разом із сім'єю вирішує, кого краще покликати на зустріч; зв'язується із запрошеними від імені родини тощо. Завдання такого фахівця — слухати членів родини, вірити в її сильні сторони, бути наполегливим, але водночас гнучким, мати організаторські здібності, володіти вміннями долати в разі потреби конфліктну ситуацію. Час і місце проведення сімейної групової наради визначає сім'я за погодженням з координатором, який попередньо зустрічається з усіма запрошеними, щоб пояснити її значення та процедури. Варто підкреслити, що сімейна групова нарада проводиться лише після оцінювання потреб дитини та її сім'ї, з'ясування, що чи хто саме порушує права дитини, який виховний потенціал батьків та громади.

Участь дитини в заході обов'язкова, адже він проводиться заради неї. Загалом будь-яка інформація, отримана від дитини, є корисною для ефективного планування наради. Відповідно, запорука успіху зустрічі полягає в поясненні дитині, що таке сімейна групова нарада, яке її значення. Важливо з'ясувати організаційні особливості проведення наради, зокрема кого бажає запросити дитина, поруч з ким хоче сидіти. Неабияку роль відіграє визначення серед запрошених на нараду значущої для дитини особи, котра поділятиме її позицію. Така людина гарантує, що під час заходу думка дитини буде почута і врахована. Для підтримки на зустріч у разі потреби запрошується друг / подруга дитини. Якщо дитина не хоче брати участі в сімейній груповій нараді, координатор шукає інші шляхи, щоб її думка була почутою. Зокрема, дитина може написати лист-звернення до сім'ї або проголосити усну промову й записати її на аудіо-, відеоносії. Зазначене підтверджує необхідність ретельної підготовки дитини до наради, до якої можна залучати й представника / соціального педагога закладу, у якому вона навчається. Впровадження сімейних групових нарад має велике суспільне значення, оскільки за їх допомогою

активізується потенціал сім'ї та її соціального оточення, створюється можливість визначити й задовольнити потреби членів родини.

Найчастіше сім'я потребує зміцнення економічного становища. Потрібно запропонувати різні форми матеріальної допомоги, такі як нові ліжка для дітей або ремонт будинку, виходячи з потреб, пов'язаних з поверненням дитини в сім'ю. Однак важливо не створювати помилкових очікувань і запобігти залежності від зовнішніх помічників.

Таким чином, реінтеграцію можна вважати глибинним і складним процесом управління змінами в житті дітей, їхніх родин і піклувальників (теперішніх і майбутніх).

Використання розглянутих форм та методів роботи із сім'єю в процесі реінтеграції сприятиме системній підготовці сім'ї до створення турботливого сімейного середовища, подолання складних життєвих обставин, вироблення внутрішніх механізмів розв'язання проблем, мінімізації дитячої травми й повернення додому дитини.

2.4. Активізація громади в процесі реінтеграції дітей у біологічні сім'ї

Розкриваючи питання активізації громади для реінтеграції дітей у біологічні сім'ї, наголосимо, що затверджена Урядом Національна стратегія з реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 роки визначає потребу відмови від виховання дітей в інтернатах і створення системи захисту дітей, що забезпечує їхній догляд і виховання в сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних. Стратегія передбачає створення мережі послуг у громадах, вивчення і поширення сучасних міжнародних і вітчизняних практик захисту дітей і допомоги сім'ям, підготовку кадрів та зміну фінансових механізмів підтримки й захисту, адже саме в місцевих громадах ухвалюються всі рішення стосовно дітей.

Розглядаючи громаду як один із суб'єктів процесу реінтеграції дитини, ми виходимо з

того, що територіальна громада — це складна самокерована соціальна система самоорганізованих локальних спільнот (районів, кварталів, мікрорайонів) міста, села, селища, членами яких є фізичні особи (окремі громадяни), державні й недержавні соціальні установи, некомерційні громадські організації, сусідські групи та інші мікроструктури, об'єднані спільними інтересами, цілями й діяльністю задля задоволення власних потреб (пов'язаних з побутом, середовищем проживання, дозвіллям, навчанням, вихованням, спілкуванням) та локалізації соціальних ризиків і розв'язання актуальних проблем території^[19].

Варто зазначити, що 17 січня 2019 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про соціальні послуги» № 2671-VIII, який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику, подолання складних життєвих обставин та/або мінімізацію їх наслідків, особам / сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Згідно з цим законом з 1 січня 2020 року соціальні послуги — власні повноваження громад. Запроваджено базові соціальні послуги, які мають надаватися в громаді максимально наближено до проживання людини, що їх потребує^[12].

Для початку зупинимось на понятті «активізація громади».

Активізація громади — вмотивована активна участь окремих громадян та громадських організацій у розв'язанні місцевих проблем, що мають негативний соціальний вплив. Активізація громади має на меті підвищення рівня поінформованості про потреби та проблеми на рівні громади, опанування навичок і технологій розв'язання цих проблем [20].

Активізація громади є поєднанням багатьох процесів, а саме:

- залучення громадян до розуміння та сприйняття факту існування проблем дітей, сімей та молоді в громаді;
- визначення бажаних та можливих для громади шляхів розв'язання цих проблем;

- окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть розв'язати проблеми, ведення з ними переговорів;
- опанування членами громади вмінь співпрацювати як з органами місцевого самоврядування, так і з бізнес-структурами, неурядовими організаціями, зацікавленими особами, які мають певну громадську позицію, для досягнення конкретних цілей;
- сприяння в розбудові громадських організацій (формальних чи неформальних), які можуть допомогти в реалізації намічених планів.

Одним із надзвичайно важливих з погляду реформи деінституціалізації завдань місцевої громади може бути створення «громади, дружньої до дітей та молоді»^[21].

Робота в рамках ініціативи «Громада, дружня до дітей та молоді» здійснюється за 5-ма основними напрямками та зосереджена на досягненні таких основних цілей з дотримання прав дітей та молоді:

- Право на визнання, повагу та справедливе ставлення передбачає, що кожна дитина та молода людина відчуває визнання, повагу та справедливе ставлення в своєму місті;
- Право бути почутими передбачає, що кожна дитина та молода людина має право, щоб її голос, потреби та пріоритети були почуті та враховані в нормативних актах, політиці, бюджетах та програмах;
- Право на охорону здоров'я, освіту та соціальний захист передбачає, що кожна дитина та молода людина має доступ до якісних соціальних послуг;
- Право на безпеку передбачає, що кожна дитина та молода людина живе у безпечному та чистому середовищі;
- Право на дитинство передбачає, що кожна дитина та молода людина має можливість насолоджуватись життям в сім'ї, іграми та відпочинком.

Важливою характеристикою дієздатності місцевої громади, дружньої до дити-

ни, у процесі реінтеграції є об'єднання її суб'єктів навколо спільних переконань, з-поміж яких такі:

- діти убезпечені та захищені від експлуатації, насильства й принижень;
- діти мають доступ до базових послуг;
- діти мають якісну, інклюзивну й партисипативну освіту та розвиток навичок;
- діти висловлюють свої думки та беруть участь в ухваленні рішень, що впливають на них.

Діяльність місцевих громад зі сприяння реінтеграції дітей може включати:

1. Взаємодію з громадськими лідерами або групами (наприклад, громадськими організаціями, релігійними діячами) для вивчення їхньої думки про реінтеграцію дітей, сприяння розумінню труднощів, з якими зіткнулися діти, поки були розлучені зі своїми сім'ями, і допомоги в роботі зі зменшення дискримінації дітей, які повернулися додому.

2. Звернення до сусідів з проханням підтримувати дітей у вивченні місцевої мови, культури чи традицій або відновленні таких знань.

3. Проведення зустрічей з представниками громадськості для вивчення будь-яких суперечностей, які можуть виникати, і з'ясування, чи пов'язано це з наявністю стигм і дискримінації дітей, які реінтегруються в сім'ю.

4. Робота з місцевими громадами для запобігання повторному розлученню дитини із сім'єю. Наприклад, шляхом підвищення обізнаності про важливість єдності сім'ї, формування батьківських груп для взаємного розвитку батьківських навичок.

5. Робота з місцевими засобами масової інформації для зміни ставлення до дітей, які реінтегруються. Дітям та їхнім батькам можна запропонувати розповісти про себе, проте діти й сім'ї завжди повинні мати можливість усвідомлено вирішити, погоджуватися на це чи ні.

Картування та координування послуг, пов'язаних з процесом реінтеграції, дуже важливі для ефективної співпраці.

Кожна громада має свій потенціал: підприємства, соціально-підтримувальні установи, центри громадської активності, освітні та культурні заклади. Але найголовніше — це люди та їхні можливості, як організовані групи мешканців, так й окремі особи, які мають знання й навички. Усі ці речі мають бути досліджені та зафіксовані задля демонстрації справжнього потенціалу громади. Картування громади можна охарактеризувати як громадське дослідження із залученням широкого кола активних мешканців, які визначають цінні якості свого ареалу проживання, вишукують можливості, діляться своїми відчуттями та ідеями.

Важливо показати всіх зацікавлених у процесі реінтеграції для виявлення сильних і слабких сторін. Така карта може включати дітей, сім'ї, школи, органи влади й соціальні служби місцевої громади, засоби масової інформації, релігійних лідерів, ЗМІ, релігійні організації, бізнес, а також неурядові організації. Усе це дає можливість знаходити й використовувати їхній потенціал, допомагаючи таким чином дітям, сім'ям та самій громаді визначити власні людські та фінансові ресурси задля розробки плану реінтеграції, спираючись на які, забезпечити підтримку на рівні місцевої влади. Для цього важливо формувати відповідальність місцевої громади за повернення дитини.

Проведення інформаційно-просвітницької роботи для ознайомлення з картою послуг для сімей з дітьми та мережею установ соціально-підтримувального характеру шляхом цільових конференцій, соціальної реклами у ЗМІ (листівки, буклети, ТВ-ролики, Інтернет-сторінки тощо), індивідуальної роботи, виїзних інформаційних акцій соціальних закладів допомоги й підтримки на місцях (у громаді), тематичних свят у громаді, зустрічей з головами об'єднань співвласників багатоквартирних будинків тощо з метою залучення жителів громади до превентивної

діяльності щодо соціального сирітства та активізації наявних і потенційних ресурсів у процесі реінтеграції дітей.

Можна визначити сім ключових напрямів діяльності фахівця із соціальної роботи для активізації громади на підтримку сімей з дітьми. Розглянемо детально кожен із них.

1. Інформування про діяльність фахівця: висвітлення його ролі в громаді, мети та завдань діяльності, позитивних історій, конкретних досягнень, запитів на допомогу (наприклад, акція «Адресна допомога», коли добирають взуття й одяг певних розмірів для конкретних дітей за умови конфіденційності та непоширення інформації про сім'ю).

Інформування членів громади можливе:

- шляхом розміщення інформаційних матеріалів (оголошення, листівки, плакати) у всіх громадських місцях (але не на огорожах, житлових приміщеннях, деревах); відомості слід друкувати великими літерами, щоб текст легко читався, доступною мовою, у яскравих тонах, без термінів; оновлювати за потреби щотижнево або щомісячно);
- через прямий контакт віч-на-віч (домашні візити краще здійснювати з допомогою команди неофіційних лідерів, підготовлених до цього);
- під час різноманітних заходів (спортивних, культурних, релігійних тощо);
- під час виступів перед населенням у школах, дитсадках, клубах, будинках творчості дітей та юнацтва, церквах тощо;
- шляхом інформування через засоби масової інформації (газети, соціальні мережі).

2. Інформування суб'єктів соціальної роботи в громаді, налагодження партнерських стосунків, створення ініціативної групи (інформування персоналу закладів та установ, членів громадських організацій, релігійних громад, трудових колективів про роль фахівця в консолідації зусиль громади заради підтримки сім'ї, мету та завдання його роботи; окреслення умов та форм взає-

модії відповідно до чинного законодавства; залучення формальних і неформальних лідерів до створення ініціативної групи, діяльність якої спрямована на підтримку сімей з дітьми).

Цей напрям реалізується через:

- зустрічі з керівниками установ, організацій, трудових колективів, бізнес-структур;
- виступи перед персоналом закладів та установ, членами громадських організацій, релігійних громад, трудових колективів;
- організацію круглих столів, семінарів з метою обміну думками, досвідом та об'єднання наявних ресурсів громади;
- розміщення інформаційних матеріалів, життєвих історій (оголошень, листівок, плакатів) у приміщеннях закладів, установ, культових споруд (церквах), а також у місцевих ЗМІ.

Результатами реалізації першого та другого напрямів мають стати: поінформованість членів громади, у тому числі спеціалістів соціальної сфери, про діяльність фахівця із соціальної роботи; звернення членів громади до нього за допомогою і з пропозиціями про надання, розвиток чи створення нових соціальних послуг; налагодження партнерських стосунків, визначення оптимальних форм взаємодії; зібрана інформація про потенційних членів ініціативної групи тощо.

3. Визначення наявних ресурсів громади (пошук не тільки фінансових та матеріально-технічних ресурсів, а й насамперед людського потенціалу — фахівців, волонтерів, інших добровільних помічників для забезпечення необхідної діяльності).

Цей напрям реалізується шляхом:

- опитування населення загалом та представників органів місцевої державної влади, самоврядування, громадських організацій, бізнес-структур;
- аналізу зібраної інформації.

Результатом реалізації зазначеного напрямку має бути: складений соціальний паспорт територіальної громади, сформована ініціативна / волонтерська група (список конкретних

людей, які у вільний час можуть працювати спільно із фахівцем та сім'єю на волонтерських засадах); зібрана інформація про режим, графік роботи та послуги, що надаються організаціями, установами, окремими громадянами, волонтерами.

4. Використання наявних послуг у роботі із сім'ями з дітьми (інформування сімей з дітьми про наявні в громаді послуги та надання таких послуг відповідно до потреб). Цей напрям реалізується через індивідуальну роботу фахівця та групові заходи (консультування, інформування, перегляд плану спільних дій із сім'єю). Як результат, сім'ї отримують доступ до соціальних послуг, наявних у громаді.

5. Визначення послуг, які потрібні сім'ям з дітьми (аналіз становища дітей, сімей, визначення проблемних питань, що стосуються сімей з дітьми, проєктування можливих кроків у розв'язанні проблеми). Шляхом діяльності ініціативної групи, залучення представників органів місцевого самоврядування, жіночих, ветеранських, інших громадських організацій, жителів громади слід проаналізувати ситуацію й досягнути згоди щодо послуг, які мають бути створені в громаді задля підтримки сімей з дітьми відповідно до їхніх потреб.

6. Залучення ресурсів громади для створення нових соціальних послуг та забезпечення надання послуг за потребою сімей з дітьми (пошук відповідних ресурсів для створення конкретної послуги; окреслення кола осіб та мережі установ і закладів, які можуть розв'язати проблеми, ведення з ними переговорів).

7. Забезпечення фінансування надання послуг. Сприяння розбудові громадських організацій, релігійних громад (формальних чи неформальних), представники яких прагнуть і можуть надати фінансову підтримку для здійснення окреслених планів; планування витрат на фінансування програм.

Два останні напрями реалізуються шляхом індивідуальної та групової роботи

представників ініціативної групи спільно з іншими членами громади. Результатами їхньої діяльності мають стати запроваджені нові дієві послуги для сімей з дітьми в громаді, створені та зареєстровані громадські організації, розроблені програми та кошториси; при цьому фінансування нових послуг здійснюється з бюджету сільської чи міської ради, громадських організацій, благодійних фондів, окремих громадян ^[18, с. 135—138].

Як інструмент розвитку громади можна використати метод «Світове кафе».

«Світове кафе» — сучасна фасилітаційна техніка, альтернативний формат обговорення питань у групі, ефективний метод створення діалогу. Акцент робиться на спілкуванні між учасниками й на продукуванні нових думок та ідей. Це розмова про суть справи в неофіційній обстановці.

Метод «Світове кафе» доцільно використовувати для:

- розв’язання комплексних проблем;
- отримання відповідей на декілька запитань;
- пошуку нестандартних рішень;
- об’єднання кількох точок зору;
- планування групової роботи;
- підбиття підсумків;
- обміну досвідом.

Отже, успішній реінтеграції сприятиме активізація громади, що буде втілюватися в партнерстві між окремими особами / громадянами, батьками, спеціалістами та особами, котрі ухвалюють рішення. Органи місцевого самоврядування з усією відповідальністю повинні ставитися до розвитку превентивних соціальних послуг для сімей і дітей. Доступність послуг забезпечується через їх максимальне наближення до місця проживання сім’ї та дитини.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ ТА БАТЬКАМ У ПРОЦЕСІ РЕІНТЕГРАЦІЇ

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ ТА БАТЬКАМ У ПРОЦЕСІ РЕІНТЕГРАЦІЇ

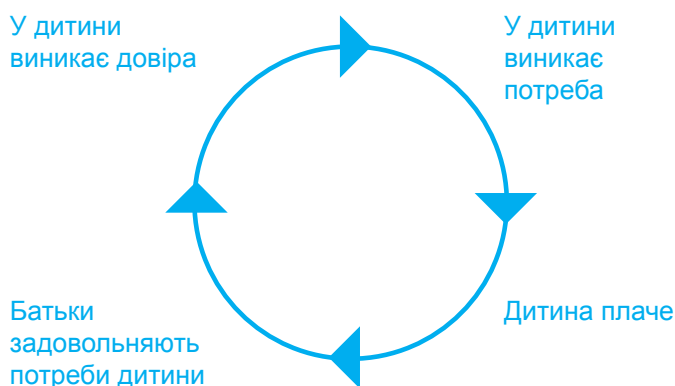
3.1. Травма розлучення з біологічною сім'єю та її наслідки

Дитина приходить у цей світ і потребує свого стабільного «провідника», свого дорослого, того, хто пояснить, якою мовою розмовляти, як любити. Там, у дуже маловивчених глибинах психіки новонародженого, саме це висічено на скрижалях: стань чийось — або помри. Третього не дано¹.

Прив'язаність — вітальна потреба, рівень значущості — максимальний. Без неї не живуть^[22].

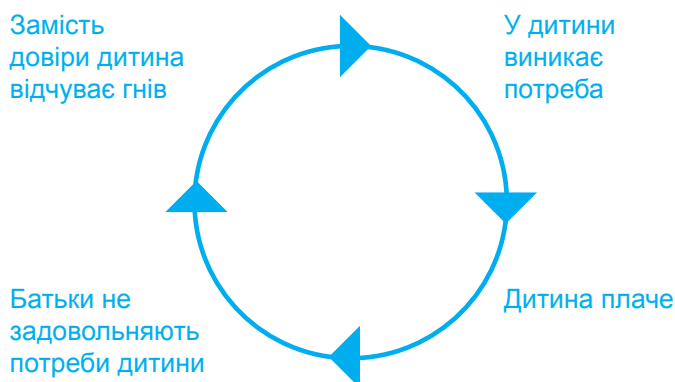
Прив'язаність — це ті соціальні та емоційні стосунки, які дитина будує зі значущими у своєму житті людьми. Зазвичай перша прив'язаність дитини формується до матері. У деяких обставинах прив'язаність дитини може сформуватися не до матері, а до іншої людини, що піклується про неї. Це може бути батько, бабуся чи дідусь або людина, яка не має кровної спорідненості з дитиною.

Формування здорової (безпечної) прив'язаності

Якщо батьки нехтують потребами дитини, прив'язаність може порушитися.

Порушення прив'язаності

¹ Л. Петрановська «Таємна опора: прив'язаність в житті дитини».

Види порушення прив'язаності:

- **невротична** прив'язаність — при нехтуванні або гіперопіці з боку батьків зазвичай розвивається негативна (невротична) прив'язаність. Така дитина постійно «чіпляється» за батьків, шукає «негативної» уваги, провокуючи батьків на покарання і намагаючись роздратувати їх;
- **амбівалентна** прив'язаність — якщо батьки були непослідовні й істеричні: то пестили, то вибухали й били дитину — кожен раз бурхливо і без об'єктивних причин, позбавляючи тим самим дитину можливості зрозуміти їхню поведінку і пристосуватися до неї (типово для алко- та наркозалежних батьків), у дитини може розвинути амбівалентна прив'язаність; у цьому випадку дитина постійно демонструє двоїсте ставлення до близького дорослого «наближення — уникання»: то лащить, то грубіянить й уникає, при цьому перепади в поведінці є частими, компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити свою поведінку і явно страждає від неї;
- **уникаюча** прив'язаність — якщо трапився хворобливий розрив відносин з близьким дорослим і дитина «застрягла» в стані горя або якщо розрив сприймається дитиною як «зрада», а дорослі — як ті, які «зловживають» дитячою довірою і своєю силою, то дитина може проявити уникаючу прив'язаність (дитина з цим типом порушення прив'язаності похмура, замкнута, не допускає довірливих стосунків з дорослими й дітьми, хоча може

любити тварин, основний мотив — «нікому не можна довіряти»);

- **дезорганізована** прив'язаність — у дітей, що піддавалися систематичному жорсткому поводженню і ніколи не мали досвіду безпечної прив'язаності, розвивається дезорганізована прив'язаність. Річ у тім, що життя навчило таких дітей виживати, порушуючи всі правила й межі людських відносин, відмовляючись від прив'язаності на користь сили: їм не треба, щоб їх любили, вони вважають за краще, щоб їх боялися. Це особливо важкий тип порушення прив'язаності з погляду можливої корекції.

Загальні риси дітей з порушенням прив'язаності:

- прагнуть управляти подіями й людьми, присутніми в їхньому житті. Їм здається, що якщо вони втратять контроль, то можуть померти. Якщо прийняти це за ключовий мотивувальний фактор життя дитини, її поведінка стає зрозумілою;
- дуже часто говорять неправду. Правда допоможе дорослому взяти контроль над ними;
- не вміють або не хочуть дивитися в очі. Не хочуть давати дорослим можливість зламати їх і взяти верх;
- рідко здатні вступати у взаємини. Їм бракує вміння приділяти й привертати увагу. Вони сприймають бажання приділити їм увагу і любов як загрозу особистій незалежності й відкидають будь-яку спробу зближення з ними.

Наслідки здорової (безпечної) прив'язаності та порушення прив'язаності на розвиток дитини

У дітей з безпечною прив'язаністю	У дітей з порушенням прив'язаності
Здорова самооцінка, реалістичне сприйняття себе, адекватне відчуття провини	Низька самооцінка, неадекватне сприйняття себе, патологічне відчуття сорому, нарцисизм
Незалежність, самостійність, автентичність	Псевдонезалежність або ж надмірна залежність
Розвинена здатність регулювати імпульси та емоції	Порушена саморегуляція
Позитивні соціальні стосунки	Порушені соціальні стосунки
Просоціальні копінг-навички	Антисоціальна, агресивна поведінка
Довіра до людей, здатність до близьких стосунків у дитинстві та дорослому віці	Відсутність друзів, недовіра, маніпулятивні стосунки, відсутність здорових близьких стосунків як у дитинстві, так і в дорослому віці
Емпатія, співчуття, здорове сумління	Відсутність співчуття, відчуття провини / сумління
Успіхи в школі, навчанні	Академічна проблема, дефіцит у когнітивному розвитку
Позитивна система переконань	Негативне, песимістичне світосприйняття
У дорослому віці — добрі батьки, які формують у дітей безпечну прив'язаність	У дорослому віці повторюють цикл скривдження власних дітей

Оскільки батьки є найважливішими людьми в житті дитини, їх втрата є найтяжчою для неї. Розлучення з батьками не тільки дуже болюче, але й потенційно небезпечне переживанням для дитини.

Розлучення може призвести до численних довгострокових негативних наслідків, що стосуються розвитку дитини.

Хоча більша частина розлучень при влаштуванні дитини в альтернативну форму догляду розглядається як «тимчасова», з погляду дитини молодшого віку кілька тижнів є вічністю, а кілька місяців означають назавжди. Діти молодшого віку найбільш гостро переживають розлучення з батьками.

Часто діти недостатньо зрілі для того, щоб розуміти причини розлучення із сім'єю. Вони не здатні осягнути складні пояснення проблем своїх батьків, тому вважають себе «поганими», «винними» в тому, що їх віддали в заклад. Діти молодшого віку часто сприймають розлучення із сім'єю як покарання за будь-яку провину, наприклад «мене забрали, бо я був поганим». Діти, розлучені з батьками, часто відчувають сильну провину і вважають себе поганими й небажаними.

Коли дітей влаштовують в альтернативні форми догляду, вони швидше за все будуть відірвані від великої кількості важливих для них людей, включаючи сусідів, друзів, родичів, братів і сестер. Таким чином, звичні джерела підтримки, які існують у їхній громаді, стануть недоступні.

Розлука з тими, до кого ми сильно прив'язані, завжди переживається як втрата. Якщо втрата досить велика, то зазвичай людина

переживає кризу. Втрата батьків для дитини є найбільш значною втратою. Діти, що втратили батьків, майже завжди переживають психічну травму, у результаті цього організм запускає захисний механізм у вигляді переживання горя (горювання) ^[23].

Травма психічна — травма, що виникла в результаті дії на психіку людини особисто значущої інформації. Вона здатна через недостатність механізмів психологічного захисту й за наявності певних рис особистості призвести до розвитку психічного захворювання ^[24].

Горювання — це нормальна реакція на «ненормальні» обставини, у цьому випадку — втрату батьків.

Діти, розлучені з батьками, можуть перебувати на різних стадіях проживання горя, і від цього залежать їхні поведінкові реакції і, відповідно, стратегії підготовки дитини до повернення в сім'ю.

Основні стадії нормального процесу переживання горя:

- шок / заперечення, ізоляція;
- агресія, злість, гнів;
- фаза торгу або опанування;
- депресія;
- прийняття.

Ключові фактори, що впливають на важкість психічної травми:

- цінність, ступінь близькості людини, з якою розлучили;
- обставини втрати: відстань, несподіванка, насильницька смерть;
- особливості характеру та здоров'я людини, що переживає втрату: вік, стать; стиль подолання труднощів, мислення, емоційної сфери; переконання й цінності; досвід втрат;
- соціальне оточення;
- супутні стреси ^[23].

Форми реагування дорослих на травмувальну ситуацію, у якій опинилася дитина

Фази	Несприятливі форми реагування близького оточення	Сприятливі форми реагування близького оточення
Фаза шоку — заперечення й ізоляція	<ul style="list-style-type: none"> ■ гіперболізація значення травмувальних обставин; ■ знецінення травмувальної ситуації; ■ гіперопіка; ■ активне відволікання уваги дитини, «забалакування»; ■ вбачання травмувальної ситуації там, де її не існує для дитини; ■ звинувачення дитини в тому, що вона потрапила в травмувальну ситуацію; ■ покарання дитини за те, що вона потрапила в травмувальну ситуацію. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ внутрішній спокій дорослого; ■ визнання факту травмувальної ситуації, з якою зіткнулася дитина; ■ внутрішній дозвіл дорослого на отримання дитиною різного досвіду; ■ об'єктивізація травмувальної ситуації та її проговорювання.
Фаза агресії, злості, гніву	<ul style="list-style-type: none"> ■ поспішне заспокоєння дитини, штучне скорочення переживання нею негативних почуттів; ■ руйнування цілісності дорослого через прояв почуттів дитиною; ■ знецінення переживань дитини, висміювання їх; ■ заборона проявляти переживання: плакати, гніватися, ображатися; ■ жалісливе ставлення до дитини, гіперопіка; ■ покарання дитини через вияв нею почуттів; ■ перебільшення значення переживань дитини, їх посилення. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ надійний супровід дитини дорослим під час вияву нею переживань протягом того часу, який буде достатнім для їх вичерпування; ■ проговорювання переживань дитини, запевнення в тому, що вони природні в таких обставинах; ■ тілесний контакт (обійми, погладжування, тримання за руку тощо), втішання дитини; ■ дозвіл дорослого на прояви тих переживань, які виникають у дитини у зв'язку з кризовою ситуацією; ■ пошук сприятливих форм прояву переживань дитини (за умови, якщо їхній прояв може завдати шкоду самій дитині чи людям навколо).
Фаза торгу або опанування	<ul style="list-style-type: none"> ■ замовчування тих ефективних дій, які можна застосувати в кризовій ситуації; ■ розв'язання замість дитини тих завдань, які виникають перед нею через кризові обставини; ■ загострення почуття провини та безпорадності дитини чи інших учасників ситуації; ■ звуження свідомості дитини на факті самих обставин, а не на їхньому значенні чи на способах подолання; ■ переконання дитини в тому, що вона ще маленька і не зможе сама виправити бодай якісь наслідки травмувальної ситуації. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ заохочення активних, самостійних дій, спрямованих на подолання кризових обставин; ■ переконання дитини в її компетентності та зрілості в кризовій ситуації.
Фаза депресії	<ul style="list-style-type: none"> ■ намагання залучити дитину до соціальної активності проти її волі; ■ обезцінювання або висміювання емоційних реакцій (не будь «плаксою», досить скиглити, нема чого переживати тощо). 	<ul style="list-style-type: none"> ■ переконання дитини в тому, що її переживання природні; ■ визнання переживань дитини значущими; ■ підтримка дитини, переконання її в тому, що вона здатна впоратися з обставинами й покращити ситуацію; ■ допомога дитині в проєктуванні дій, спрямованих на подолання кризової ситуації.

Фаза прийняття	<ul style="list-style-type: none"> ■ постійне нагадування дитині про травмувальну ситуацію, дошкуляння чи висміювання її; ■ закріплення у свідомості дитини висновків про ворожість світу та людей навколо; ■ закріплення висновків про небезпечність активного пізнання світу та пріоритетність відмови від ініціатив і дослідів; ■ закріплення висновків про необхідність надмірного контролю за навколишньою дійсністю; ■ закріплення висновків про надмірну обережність стосовно навколишнього світу. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ актуалізація дорослими висновків, що впливають у зв'язку з переживанням кризової ситуації і які будуть важливими в подальшому житті дитини; ■ проєктування майбутнього та стратегій подальшого розвитку дитини; ■ тлумачення дорослими кризового досвіду як важливого для розвитку будь-якої людини й природного для її становлення; ■ схвалення дорослими ефективного подолання дитиною кризових обставин; ■ закріплення почуття успішності дитини.
-----------------------	--	--

Наслідки травмувальних подій в емоційному, поведінковому та тілесному (соматичному) проявах у дітей

Емоційні прояви	Поведінкові прояви	Когнітивні прояви	Соматичні прояви
<ul style="list-style-type: none"> ■ загострені страхи — реакція на моторошні події; ■ нав'язливі моторошні спогади, кошмари вночі; ■ загальна тривожність (почуваються незахищеними, надто схвильованими, перебуваючи завжди напготові, щоб захистити себе наступного разу й не бути «захопленим зненацька»); ■ «парентифікація» дитини (коли дитина грає роль дорослого) або відчуття потреби бути «досконалим»); ■ постійна стурбованість про можливі передвісники майбутніх загроз; ■ депресивний стан, що може виявлятися в раптовій втраті довіри до людей та світу; ■ відчуття провини, сорому, непотрібності, низька самооцінка, негативний образ — «Я»; ■ гнів, відчуття несправедливості, непоступливості, раптові вибухи роздратування, лють, напади агресії; ■ прояв «травматичного зв'язку» — залежність своєї безпеки від вчасного підлаштування під поведінку кривдника; ■ емоційна дизрегуляція — раптові зміни емоційного стану, труднощі подолання негативних емоційних станів. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ стратегія уникнення; ■ заціпеніння; ■ викривлена міжстатева поведінка (агресор має психологічну чи фізичну владу над об'єктом — дитина може хибно сприймати її як нормальну модель міжстатевих стосунків); ■ уникання «здорового» спілкування з однолітками, надавання переваги спілкуванню з тими, хто має емоційні чи поведінкові проблеми; ■ травмування себе (самоушкодження, самокалічення, суїцидальна поведінка); ■ порушення сну; ■ втрата апетиту; ■ регресивні форми поведінки; ■ гіперактивність; ■ пасивність; ■ замкненість; ■ посилене прагнення до контакту з дорослими; ■ відмова від контакту; ■ заперечення; ■ зміст рольових ігор з однолітками. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ викривлення дитячих когніцій щодо себе, агресора, інших людей, соціального середовища та світу; ■ нераціональні переконання про причини травмувальної події та можливості її контролювання (звинувачення себе); ■ погіршення діяльності процесів пам'яті, мислення, уваги; ■ збіднення мовлення; ■ підвищена мовна активність тощо. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ підвищена втомлюваність, сонливість; ■ загострення хронічних хвороб; ■ болі в шлунку; ■ головні болі; ■ розлади дихання; ■ розлади в роботі серця; ■ нудота, блювання; ■ захворювання верхніх дихальних шляхів.

Мілана потрапила в прийомну сім'ю в 4 роки, її біологічну маму позбавили батьківських прав. Прийомні батьки оформили дівчинку в дитячий садочок. З першого дня перебування дитини в дитячому закладі батьки чули скарги від вихователів: «Постійні істерики, відмовляється контактувати з дорослими й дітьми, кричить у «тиху годину», кусає руки, розтирає до крові коліна, відмовляється їсти».

На 6-му місяці вагітності Олені поставили страшний діагноз — онкологія. Лікарі наполягали на інтенсивній терапії, але вона відмовилася: це могло зашкодити життю довгоочікуваного сина. Коли Сергію виповнився 1 рік, Олена померла. Опіку над дитиною оформили рідні дідусь і бабуся. Сергій дуже важко вступає у взаємини з дорослими й дітьми, часто хворіє, не відпускає від себе бабусю і дідуся. Йому дуже страшно жити в цьому світі, знайомство з новими людьми він починає фразою: «Я тебе вб'ю!».

Софійці 11 років, у прийомній родині живе вже чотири місяці, до цього вона три місяці перебувала в інтернатному закладі, її біологічну маму позбавили батьківських прав. Прийомна мама Свєта не могла натішитися: «Дівчинка товариська, добра, слухає мене. Ми з нею дуже схожі!» Несподівано поведінка Софійки змінилася, вона почала відмовлятися від їжі, штучно викликати блювотні реакції. Причиною змін у поведінці стало відвідування поліцейськими школи, їх запросили як гостей на класну годину. «Мені стало дуже страшно, поліцейських завжди викликали сусіди, коли п'яна мама і її друзі влаштували бійку. Я ховалася під ліжком і намагалася не дихати, щоб мене не знайшли й не забрали. Коли я побачила поліцейських, у мене перехопило подих, почала дуже сильно крутитися голова», — розповіла психологу дівчинка.

Компенсаторні механізми психіки дитини достатньо гнучкі, і в значній кількості випадків наслідки стресових обставин долаються нею природним чином. Важлива умова — стабільний, безумовно приймаючий, люблячий дорослий! Діти схильні «лікувати» себе за допомогою гри з однолітками, фан-

тазування, малювання, емоційного відреагування ситуації.

Фахівцю варто усвідомлювати, що психологічна робота з дітьми має бути цілеспрямованою, комплексною та стабільною.

Наслідки травматичних подій в емоційному, поведінковому та тілесному (соматичному) проявах у дітей

Вікова категорія	Вікові особливості	Страхи, які в межах норми присутні в цьому віці	Реакція на травму. Ознаки та симптоми
1—7 років раннє дитинство та дошкільний вік	<p><i>Соціальна ситуація розвитку:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ у дитини виникає диференціація взаємин; ■ до кінця 3-го року виникає нова система взаємин; ■ у 3 роки включається в будь-які види діяльності: ігрову, конструкторську образотворчу; ■ виникає система дитина — дитина. <p><i>Провідна (основна) діяльність:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ до 3-х років — предметно-маніпулятивна; ■ з 3-х — сюжетно-рольова гра. 	<p><i>У 3 роки:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ вовків; ■ собак; ■ чужих дядечок та тітоньок; ■ фізичного болю. <p><i>У 5—7 років:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ фізичного болю; ■ бути нечемним; ■ втрати батьків. <p><i>У 7 років:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ з'являється страх смерті; ■ хвороб. 	<p><i>Від 0 до 1-го року можуть проявлятися деякі ознаки та симптоми вікової категорії раннього дитинства.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Безсилля і пасивність, відсутність звичайних реакцій. ■ Генералізований страх. ■ Підвищена збудливість і незібраність. ■ Пізнавальна плутанина. ■ Складність говорити про травматичну подію. ■ Складність визначити почуття.

	<p>Новоутворення: до 3-х років:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ предметно-дієве мислення; ■ формується уява; ■ провідним пізнавальним процесом є сприйняття; <p>з 3-х років:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ супідрядність мотивів (починає особисті бажання ставити нижче); ■ моральна самосвідомість «добре — погано»; ■ довільність поведінки (здіяйна воля, стриманість). <p>Вікова криза: до 3-х років:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ «я сам» — це конфлікт між бажаннями дитини та її можливостями, що проявляється в таких формах: упертість (відмовляє всім), негативізм (відмовляє щось робити конкретній людині), обезцінювання (псує улюблені речі), ревності, деспотизм; <p>з 3-х років:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ конфлікт: ■ почуття провини: ■ батьки опікують дитину цього віку, що формує безініціативність, а разом з цим формується почуття провини. 		<ul style="list-style-type: none"> ■ Нічні кошмари, інші порушення сну. ■ Страх розлучення і «чіпляння» за близьку людину. ■ Регресивні симптоми (наприклад, повернення нічного нетримання сечі, втрата мови, рухових навичок) ■ Нездатність збагнути смерть як неминучість ■ Тривога з приводу смерті. ■ Соматичні симптоми (болі в животі, головні болі та ін.). ■ Підсилені реакції на гучні звуки. ■ «Заморожування» (раптова нерухомість). ■ Метушливість, нехарактерний плач. ■ Уникання або тривога у відповідь на конкретні стимули, специфічно пов'язані з травмою, включаючи побачене і фізичні відчуття. ■ Сексуальні ігри, мастурбація.
<p>8—9 років молодший шкільний вік</p>	<p><i>Соціальна ситуація розвитку:</i> виникає система взаємин:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ вчитель — учень; ■ учень — учень. <p><i>Провідна (основна) діяльність: навчання.</i></p> <p>Новоутворення:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ довільність пізнавальних процесів: <ul style="list-style-type: none"> — пам'ять; — увага (виникає постдовільна увага); ■ виникає теоретичне ставлення до знань; ■ виникає внутрішній план дій: <ul style="list-style-type: none"> — мета; — вирішення; — самоконтроль; — рефлексія. <p>Вікова криза: <i>конфлікт:</i> <i>працьовитість (бажання опанувати вміння та навички) — комплекс неповноцінності (якщо це не виходить).</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ втрати батьків; ■ смерті; ■ хвороб. 	<p><i>Можуть проявлятися ознаки та симптоми попередньої вікової категорії.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Почуття відповідальності та провини. ■ Повторювана травматична гра. ■ Почуття тривоги при нагадуванні про травматичну подію. ■ Нічні кошмари, інші порушення сну. ■ Стурбованість з приводу безпеки, думки про загрозу. ■ Агресивна поведінка, спалахи гніву. ■ Страх почуття болю, травми. ■ Пильна увага до тривоги батьків. ■ Ухиляння від школи. ■ Тривога / турбота про інших. ■ Поведінкові, емоційні, особистісні зміни. ■ Соматичні симптоми (скарги на тілесні болі). ■ Схильність до усамітнення. ■ Конкретні, пов'язані з травмою страхи. ■ Віковий регрес. ■ Тривога розлуки. ■ Втрата інтересу до діяльності. ■ Плутанина думок, недостатнє розуміння травматичних подій. ■ Відсутність чіткого розуміння заповнюється «магічними» поясненнями. ■ Втрата здатності до концентрації в школі, зниження успішності. ■ Дивна, незвична поведінка.

<p>10—12 років середній шкільний (молодший підлітковий) вік</p>	<p><i>Соціальна ситуація розвитку:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ змінюється зміст навчальної діяльності; ■ виникає критичне ставлення до вчителя; ■ виникає автономія від дорослих; ■ виникає об'єднання в неформальні групи. <p><i>Провідна (основна) діяльність:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ навчання (уже менше); ■ спілкування з однолітками; ■ міжстатеві взаємини. <p><i>Новоутворення:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ моральна самосвідомість; ■ відчуття дорослості (найважливіше новоутворення); ■ формування «Я»-концепції; ■ здатність до самоаналізу; ■ самовиховання. <p><i>Вікова криза:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ■ найскладніша криза в житті людини <p><i>конфлікт:</i> «Я — дитина» — «Я — дорослий».</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ втрати батьків; ■ смерті; ■ хвороб. 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Почуття відповідальності та провини. ■ Повторювана травматична гра. ■ Почуття тривоги при нагадуванні про подію. ■ Нічні кошмари, інші порушення сну. ■ Стурбованість з приводу безпеки, думки про загрозу. ■ Агресивна поведінка, спалахи гніву. ■ Страх почуття болю, травми. ■ Пильна увага до тривоги батьків. ■ Ухиляння від школи. ■ Тривога / турбота про інших. ■ Поведінкові, емоційні, особистісні зміни. ■ Соматичні симптоми (скарги на тілесні болі). ■ Очевидна тривога / страх. ■ Схильність до усамітнення. ■ Конкретні, пов'язані з травмою страхи. ■ Віковий регрес. ■ Тривога розлуки. ■ Втрата інтересу до діяльності. ■ Плутиана думок, недостатнє розуміння травматичних подій. ■ Втрата здатності до концентрації в школі, зниження успішності. ■ Дивна незвична поведінка. <p>Можуть проявлятися ознаки та симптоми наступної вікової категорії.</p>
--	---	---	--

Основні напрями роботи психолога з дітьми, що пережили травматичні події, близьким оточенням та середовищем

Допомога дітям

Відновлення відчуття безпеки полягає в знятті тілесного та емоційного напруження, послабленні тих жорстких механізмів захисту, які виникли у відповідь на травматичну ситуацію.

Відновлення та зміцнення психологічних ресурсів дитини полягає в сприянні активізації природних ресурсів психіки дитини, на основі яких уможлиблюється вихід із травматичних станів.

Відреагування негативних переживань, пов'язаних із психотравматичними чинниками, полягає у створенні умов для прямого чи символічного прояву та формування здатності впоратися зі стресом.

Активізація природних механізмів самоцілювання, адаптація до нових обставин полягає в заохоченні та зміцненні позитивних зрушень у станах дітей, активізації природного середовища самоцілювання (спілкування з однолітками, відвідування гуртків за інтересами, сприятливе дозвілля з родиною, заняття творчістю тощо).

Робота з близьким оточенням дитини передбачає психологічну просвітницьку та консультативну роботу з батьками (чи особами, які їх замінюють).

Правильно вибудована взаємодія «батьки — дитина», за якої «дорослий» управляє ситуацією, дозволяє організувати стабільну спільну діяльність, забезпечує безпеку, створює передумови для успіху діяльності дитини.

Включена і варіативна поведінка, готовність виявляти і своєчасно розв'язувати проблеми й суперечності, які виникають.

Дорослий виступає головним «гарантом і носієм» норм і правил взаємодії в сім'ї.

Потрібно враховувати думки й використовувати ресурси всіх членів сім'ї для конструктивної взаємодії.

Створення сприятливих умов для формування моральної свідомості, побудови картини світу, що має чіткі життєві критерії «гарного і поганого», «доброго і злого», відповідні ціннісним установкам «дорослого».

Уміння взаємодіяти з учителями, працівниками соціальних служб.

Робота із середовищем

Безпечне середовище — це базова умова для початку психологічної роботи з дитиною, оскільки загроза (реальна чи уявна) є тяжким фактором, що спричиняє повторні переживання стресових станів, що своєю чергою негативно позначається на процесі відновлення психіки.

Константність — створення однорідних та постійних умов, у яких перебувають діти. Важливо, щоб діти не змінювали місця свого перебування хоча б протягом місяця, щоб їх оточували одні й ті самі люди, щоб день у день повторювалися звичні для дітей види діяльності.

Ритмічність середовища досягається через визначений режим діяльності дітей, який має бути простим і зрозумілим.

Послідовність та передбачуваність досягаються через забезпечення постійного та логічно вивіреного соціального, медичного та психологічного супроводу дітей.

Прояви поваги до дітей, а не жалість, надмірне опікування чи посилене увага є терапевтичним підґрунтям здорового функціонування психіки. Ставлення з повагою до дитини забезпечує низку важливих посилок, які відчутно відображуються у її свідомості, — любов до дитини, інтерес до її світу, підкреслення важливості кожного учасника процесу взаємодії, вирішення в діалозі психологічних кордонів

дитини, надання свободи вибору, довіра та увага до почуттів, поведінки та висловлювань дитини, віра в її власні сили, оптимізм, рівноправність, толерантність.

3.2. Психологічна допомога батькам

Розлучення дитини із сім'єю (нехай і за згодою батьків) не тільки негативно позначається на психічному стані дитини, а й призводить до глибоких деформацій у самій сімейній системі, яка поступово «адаптується» до її відсутності.

Здійснюючи психологічний супровід біологічної сім'ї, фахівці повинні проводити роботу у двох напрямках:

- робота з батьками;
- робота з дитиною / дітьми.

Робота з батьками орієнтована на розвиток батьківських компетенцій, прийняття дитини, створення сприятливих умов для її фізичного й психічного розвитку, усвідомлення відповідальності за майбутнє сім'ї та дитини.

Робота, пов'язана із соціально-психологічною адаптацією дитини, передбачає сприяння у формуванні почуття прив'язаності та приналежності до сім'ї, зміцнення власного Я, навчання нових ефективних способів міжособистісної комунікації.

Спочатку, налагоджуючи роботу з батьками, фахівці, які залучені до процесу реінтеграції, повинні оцінити можливості батьків виконувати батьківські обов'язки, перспективу повернення дитини в сім'ю. Сім'я — замкнута система. Деякі сторони сімейного життя приховані від спостереження, багато про що фахівці можуть здогадуватися тільки за непрямими ознаками. Справжня причина сімейної дисгармонії і її усвідомлення членами сім'ї можуть не збігатися. Тому робота із сім'єю вимагає тривалого часу й передбачає уважне діагностування, спостереження. Не можна нав'язувати сім'ям своє уявлення й бачення щастя і людського призначення. Система цінностей та уявлень фахівця, який працює із членами сім'ї, може не збігатися із системою цінностей та уявлень членів сім'ї.

У своїй життєдіяльності сім'я автономна, вона має право вибирати способи взаємин. Втручатися в сімейні відносини бажано тільки на прохання членів сім'ї, за їхнім особистим зверненням. Винятком може вважатися ситуація, коли існує пряма загроза фізичному й психічному здоров'ю та життю когось із членів родини. Робота із сім'єю вимагає найвищої делікатності й конфіденційності, тому що в процесі зачіпаються відомості й моменти, розголошення яких може завдати серйозної шкоди членам сім'ї, а необережне поводження фахівця з інформацією здатне спричинити незворотне руйнування можливості ефективної співпраці з біологічною сім'єю. Фахівцям слід пам'ятати, що при розробці програм, нових технологій роботи з повернення дітей у сім'ї біологічних батьків потрібно виходити з найкращих інтересів дітей та орієнтуватися на ефективну реабілітацію біологічної сім'ї. Кожен випадок особливий і вимагає індивідуального підходу ^[25].

Роботу з біологічними батьками необхідно починати з розробки та затвердження Індивідуального плану роботи із сім'єю, яка бажає відновитися в батьківських правах. Він передбачає такі етапи:

- етап зацікавленості (відвідування вдома, робота над мотивацією, створення угоди про співробітництво);
- етап дослідження (пошук ресурсів сім'ї, перешкод для змін і рішень; визначення ситуації в сім'ї до появи проблем; проектування подальшої життєдіяльності сім'ї після розв'язання проблем);
- етап зміни поведінки (у сфері життєзабезпечення, організації побуту, сімейного здоров'я, внутрішніх і зовнішніх комунікацій сім'ї, виховання дітей);
- етап узагальнення (аналіз реалізації індивідуального плану, ресурсів сім'ї; визначення типу психолого-педагогічного супроводу сім'ї).

Отже, у процесі реінтеграційної роботи з батьками на перше місце виходять такі завдання: інформування батьків про життя дитини поза сім'єю; пошук зовнішніх і внутрішніх ресурсів для відновлення дитячо-батьківських стосунків; формування свідомого батьківства.

Коли ухвалюється рішення про початок реінтеграції, починається процес відновлення контакту дитини з батьками або кровними родичами. Успішності цієї процедури часом заважають негативні внутрішні установки, як самих батьків, так і фахівця.

При побудові контакту з батьками або родичами дитини фахівцю необхідно враховувати, що батьки, з якими ми працюємо, у минулому — це такі ж травмовані діти із порушеними дитячо-батьківськими відносинами. Вони самі потребують підтримки й захисту і часто не мають позитивного досвіду сімейного життя. Багато з них виростили в сім'ях у складних життєвих обставинах, деякі були вихованцями інтернатних установ.

Після того, як батьків / родичів вдається знайти й домовитися з ними про першу зустріч (найчастіше телефоном), починається процес відновлення контакту батьків / родичів з дитиною. Цей процес складається з декількох кроків:

1. Домашній візит спеціаліста, відповідального за відновлення контакту дитини з батьками або родичами. Спеціаліст починає знайомство з того, що називає свою посаду в організації, штатні обов'язки та ступінь контакту з дитиною. Дуже важливо від початку задати підтримувальний тон спілкування, уникати оціночних суджень.

2. Спеціаліст цікавиться тим, що відомо батькам або родичам про життя дитини зараз. Якщо батьки або родичі не володіють жодною інформацією, то, якщо вони бажають, фахівець розповідає про місце перебування дитини, основні новини з життя, торкаючись тем здоров'я, освіти, емоційного стану тощо. Добре мати з собою фотографії дитини, зроблені нещодавно, а також фотографії її досягнень або захоплень (грамоти, вироби, малюнки).

Мета домашніх візитів полягає в тому, щоб батьки стали помічниками й учасниками психологічної роботи в діаді «батьки — дитина».

3. Фахівці дізнаються в батьків / родичів про наявність бажання і можливості для відновлення контакту з дитиною (це можуть бути дзвінки, зустрічі).

4. Фахівці просять батьків / родичів поділитися інформацією про дитину: відомості про дитинство, що батьки / родичі пам'ятають про її вподобання, ігри, успіхи дитини в той період, коли вона перебувала вдома. Бажано отримати дитячі фотографії дитини, а також фотографії самих батьків. Ця інформація знадобиться при роботі фахівця з дитиною.

5. У ситуації невизначеності, коли батьки / родичі відчувають подвійне ставлення до події, що сталася (розлучення з дитиною), зустрічі із фахівцем і до самих перспектив відновлення контакту з дитиною, важливо не тиснути на дорослих та «залишити двері відчиненими». Буває, що з першого разу людина не готова включитися у взаємодію зі спеціалістом. Потрібно дати час, після якого знову вийти на зв'язок.

6. Обмін контактною інформацією. Фахівці залишають свої візитки, позначають час, коли їм можна дзвонити і з яких питань звертатися.

Практичні інструменти роботи

Під час зустрічі з батьками розширеною сім'єю можна поговорити про сімейні історії, використовуючи методику «Генограма».

Генограма в психологічній роботі може виконувати кілька функцій:

1. Бути інструментом психологічної роботи.

2. Становити графічну форму сімейного родоводу, на якій особливим чином за допомогою символів записується інформація про членів сім'ї принаймні в трьох поколіннях.

3. Бути інструментом збору інформації про сім'ю.

Розмова зазвичай починається з того, що для дитини важливо знати свою сімейну історію, бо це допомагає їй відчувати себе впевненіше, спокійніше, налаштуватися на навчання, і тут без допомоги батьків нам не обійтися. Це надає батькам відчуття значущості. При складанні генограми не потрібно заглиблюватися в драматичні моменти сімейної історії, вона має допомогти знайти ресурс. Батьки, як правило, не люблять тести, бо бояться оцінки, але генограму вони не сприймають як діагностичний інструмент. Вона дуже зручна для безпечної психологічної роботи з батьками, повертає їх у дитячу позицію, а з неї знову в батьківську. У процесі складання генограми клієнтів не оцінюють як батьків, а надають підтримку, бо ця робота важлива як для дитини, так і для них самих. Можна задавати невеликі «домашні завдання», просити дізнатися в родичів те, чого вони не знають про свої сімейні історії.

Для відновлення батьківської відповідальності щодо дитини добре використовувати також методику «Лінія життя родини». Вона допомагає в зборі інформації про сімейну історію й розробці робочих гіпотез. Робочий матеріал — це аркуш паперу з горизонтальною лінією.

Інструкція: викладати життя своєї сім'ї можна по-різному. Дехто робить це в хронологічному порядку, розповідаючи про своє життя рік за роком; інші вважають за краще починати з того моменту, який з якихось причин є для них значущим. Психолог каже: «Я прошу вас зараз коротко описати основні події життя вашої родини. Спочатку накидати загальний план основних подій у хронологічному порядку, а потім детально зупинитися на тому, що найбільше вас приваблює».

У процесі розповіді психолог або сам клієнт зазначає на лінії життя виділені події. Події сімейної історії можуть виникати в розповіді одного з батьків або у відповідях на питання психолога. «Лінію життя» можна об'єднувати з проведенням соціограми або генограми. Це дає змогу побачити зміни, що відбуваються в сімейній історії. При роботі з «Лінією життя» можна виділити окремі етапи в житті

батьків, наприклад більш точно розпитати про те, що пов'язано з життям дитини.

На відрізок можна позначити в хронологічному порядку події від моменту вагітності цієї дитиною і до сьогодні. Таким чином, ми побачимо й кризові моменти життя сім'ї, і її сильні сторони, і подивимося, як усі події співвідносяться з життям дитини. У процесі роботи психолог ставить питання: «З чим вийшло впоратися самостійно? З чим ні? Хто допомагав? Чого не вистачило, щоб впоратися з ситуацією? Як би хотілося ситуацію змінити?» Цю психологічну роботу краще проводити не за одну, а кілька зустрічей.

Коли психолог працює за цією методикою, то може зрозуміти, чи є місце дитині в сімейній системі. Можна поговорити про те, якого ресурсу, якої підтримки не вистачило, щоб зберегти дитину в сім'ї. Часто це відсутність або недостатність батьківського досвіду. Протягом усієї психологічної роботи знаходимо з батьками «вузькі місця», які треба наповнювати знаннями, емоціями, ресурсами.

Важливо розуміти, що однією з перешкод до встановлення успішного контакту дитини з батьками та родичами можуть бути негативні установки самого фахівця. Робота з ними можлива через цілий ряд тем, які він повинен пропрацювати сам для себе (можливо, з допомогою супервізора або в межах інтервізії):

- «Розмежування людей та їхніх вчинків»;
- «Що було б зі мною, якби я опинився на цьому ж місці»;
- «Оцінка позитивного досвіду, який дали батьки своїй дитині».

Вилучення дитини із сім'ї завдає непоправної шкоди сімейній системі, прискорює розпад сім'ї і веде до остаточної деградації її членів. Для кожної жінки вилучення дитини стає дуже сильним ударом. Будь-яка травматична ситуація пробуджує захисні механізми. Основним з них стає «раціоналізація», коли батьки поступово привчають себе до думки, що «все сталося якнайкраще»: «Я не зможу забезпечити дитині такий рівень життя, який у неї є в установі», «Я погана мати, і значить, добре, що дитину виховують інші» і навіть «Статус сироти

дасть моїй дитині те, що я не зможу їй забезпечити: житло, пільги».

Особливе значення на особистих зустрічах ми повинні приділяти безпеці дитини. З батьками заздалегідь проговорюються можливі питання дитини і відповіді на них: «Чому я сюди потрапив? Коли я повернуся додому? Чому ви не приїжджали раніше?» У батьків повинна бути можливість підготуватися до складних для них питань.

Звернемо увагу на низку рекомендацій, що допоможуть батькам налагодити позитивні стосунки з дитиною та уникнути прикрих помилок уже з перших контактних зустрічей:

- Безумовно приймати дитину такою, як вона є. Це означає любити її не за те, що вона гарна, розумна, здібна тощо, а просто любити за те, що вона є, і вона — ваша дитина.
- Уважно вислуховувати її проблеми, переживання та потреби. Це означає, що під час бесіди необхідно «повертати» дитині ту інформацію, яку вона вам розповіла, але при цьому намагатися визначити почуття дитини. Ця техніка здається на перший погляд складною, але на практиці вона показує досить добрий результат.

Поради батькам під час перших контактних зустрічей з дитиною

1. Завжди дивіться при розмові на дитину. Дуже важливо, щоб ваші очі були на одному рівні з її очима.

2. Зробіть так, щоб ваша відповідь звучала у формі ствердження, а не запитання. Цим ви покажете дитині, що правильно розумієте її переживання.

3. «Віддзеркалюйте» її слова і почуття. Наприклад:

Син: «Чому так довго ви не приходили до мене в інтернат? Я хочу додому!»

Батько: «Синку, я також дуже скучив за тобою! Ми так довго не приходили до тебе, тому що готували твою кімнату, щоб вона була зручною для тебе і ми могли тебе забрати додому».

- Якщо ви неправильно зрозуміли почуття дитини, то після такої відповіді вона виправить вас, а ви зможете більш точно зрозуміти її переживання.
- Витримайте паузу — після того, як ви віддзеркалили почуття дитини, дайте їй можливість відреагувати на ваші слова, підтвердити, заперечити чи дати нову, більш розширену інформацію.
- За такого підходу до розмови з дитиною ви досягаєте результатів:
 - дитина бачить вашу зацікавленість її справами та проблемами й не відчуває себе самотньою чи непочутою вами;
 - ви краще зрозумієте проблему дитини;
 - вона починає розповідати про себе все більше і більше, сама просуючись у розв'язанні своєї проблеми;
 - зникають підстави для конфлікту з дитиною;
 - вона вчиться вести розмову конструктивно й починає активно вас слухати.

4. Коли і як сказати «ні». Батькам слід уникати пересторог, не використовувати залякування й не зупиняти дитину у виконанні того, що вона робить, до тих пір, поки в цьому не виникне справжньої необхідності. Варто заохочувати дитину, контролювати з метою допомоги, а не покарання.

5. Критика та її необхідність. Критика лише погіршить стан дитини, ніж наставить її на правильний шлях поведінки.

6. Негативні візуальні висловлювання. Якщо батьки виглядають дуже загрозовано, то мало ймовірно, що в таких обставинах дитина буде відчувати себе затишно.

7. «Подвійна» розмова. Батькам необхідно уникати повідомлень, одне з яких висловлено словами, а інше жестами. Наприклад, виглядати незадоволеними, одночасно говорячи дитині, що вона молодець.

8. Гнів. Не варто кричати на дитину, погрожувати їй за жодних обставин.

9. Дотики. Не забувати обіймати, цілувати, пригортати дитину, але слід уникати доторків, які їй неприємні.

10. Завжди допомагати дитині, коли вона вас про це просить. Це якнайкраще переконує її в тому, що вона не самотня і потрібна вам.

11. Підтримувати всі, навіть незначні успіхи дитини.

12. Робити дитині зауваження у формі «Я-повідомлень» (без звинувачень). Наприклад: «Мене засмучує, коли зі мною говорять таким тоном». У такий спосіб ви повідомляєте дитині про свої почуття в цей момент, але не звинувачуєте та не ображаєте її. Це не викликає в дитини комплексу вини й точно показує ваше ставлення до того, що відбувається.

13. Використовувати в повсякденному спілкуванні доброзичливі фрази: «Як добре, що ти в нас є», «Мені було дуже приємно поговорити з тобою» тощо.

14. Навчитися поважати вибір та думку дитини, не гарячкувати при непокорі з її боку, не докоряти їй за свою безпорадність або відчай у складних життєвих ситуаціях, не боятися попросити вибачення, якщо сталася помилка.

Під час зустрічі з дитиною необхідно проявляти зацікавленість тим, що вона робить; заохочувати її; проявляти дружні жести (усмішка, візуальний контакт); імітація гри або гра на рівні з дитиною, гра «ненароком»; повторення дій, слів дитини (це покаже дитині, що вам цікаво те, чим вона займається).

У ході цього етапу важливо, щоб фахівці допомогли відновити не лише контакт з батьками, а й контакт з іншими братами й сестрами, які, можливо, не живуть з батьками, а перебувають в інтернаті, окремо від дитини, яка реінтегрується до родини.

Правила для батьків на зустрічі з дитиною

- Батьки не повинні вводити дитину в оману, говорити завідомо неправдиві речі.
- Гостинці для дитини — це обов'язкова умова зустрічі.

- Вживання алкоголю напередодні й під час зустрічі — неприпустиме.
- Зовнішній вигляд батьків (у тому числі одяг) повинен бути охайним.
- Батьки не повинні опосередковано провокувати дитину на втечу з установи («Я за тобою дуже сумую, хочу, щоб ти приїхав додому»).
- Батьки не повинні перекладати відповідальність за те, що трапилось, на дитину.
- Батьки не повинні висловлюватися негативно на адресу родичів або фахівців.
- Батьки повинні ввічливо розмовляти з опікунами дитини.

Права дитини на зустрічі з батьками

- Дитина має право в останній момент відмовитися від зустрічі з батьками, незалежно від того, скільки ресурсів і часу витратили батьки для приїзду.
- Дитина має право в будь-який момент перервати зустріч.
- Дитина має право не відповідати на запитання, якщо не хоче.
- Дитина має право не відповідати на потребу батьків у близькому контакті (обійми, поцілунки).
- Дитина має право на відкрите вираження всього спектру почуттів.
- Дитина має право на отримання правдивої інформації про життя, можливості батьків і їхні подальші плани.

Окрім соціально-економічних проблем, у біологічних батьків / родичів наявні глибокі психологічні складнощі, з якими необхідно працювати психологу, соціальному педагогу. Робота в цьому випадку передбачає формування в батьків нового позитивного ресурсу для подальшої побудови відносин з дитиною, а також розв'язання складних життєвих ситуацій.

Характерними психологічними ознаками батьків, які написали заяву на розміщення дитини в інтернатний заклад, можуть бути:

- почуття соціальної безпорадності;
- почуття «поганої матері»;
- почуття провини;
- негативний дитячий досвід;
- батьківська невпевненість;
- алкоголізм.

Почуття «поганої матері» притаманне кожній матері, яка опинилася в подібній ситуації. Воно пов'язане з почуттям власної батьківської неспроможності й почуттям провини. За цим напрямом необхідна реабілітація батьківства, яка може досягатися в такий спосіб:

1. Украй важлива ситуація першого контакту психолога з матір'ю дитини. Коли мати заходить до кабінету фахівця, можна сказати: *«Я відразу зрозуміла, чия ви мама. У Володі такі ж очі, як у вас. І ви дійсно дуже симпатична, як Володя мені про вас і розповідав»*. У такому зверненні до матері ми не тільки встановлюємо з нею доброзичливий контакт, але й торкаємося її батьківських почуттів, стимулюємо подальші позитивні зміни, даємо зрозуміти, як її сприймає дитина.

2. У подальшій бесіді з мамою можна підкреслювати важливість її контактів з дитиною, використовуючи такі згадки: *«Володя дуже сумує і постійно згадує про вас»*.

3. У присутності дитини намагаємося похвалити матір (акцентуємо увагу дитини на позитивних рисах характеру матері, досягнутих нею позитивних результатах тощо).

4. Періодично в розмові з матір'ю підкреслюємо, що її думка й поради дуже важливі й необхідні для фахівців, що працюють з дитиною.

5. Використовуємо в роботі з батьками практичні інструменти, зокрема ті, про які піде мова далі.

Почуття провини — це в першу чергу психологічний механізм для здійснення соціального контролю за дотриманням певних норм, встановлених у суспільстві. І якщо людина переживає почуття провини, це свідчить про сформованість у неї моральної цензури й здатності до самокритики. Також почуття провини в людини тісно пов'язане з відповідальністю, емпатією і співчуттям. Крім цього, почуття провини стимулює людину виправити ту чи іншу допущену ситуацію. Вина стимулює розумові процеси, пов'язані з рефлексією події і пошуком шляхів для виправлення ситуації.

Поряд з найважливішими психологічними функціями, що стимулюють людину до позитивної діяльності, вина може нести в собі негативну, часом навіть руйнівну силу. **Якщо батьки «ламаються» під вагою внутрішніх переживань, почуття провини може повністю визначати модель їхньої поведінки, проявляючись у:**

- бажанні уникати людей, які можуть якось нагадувати про проступок (дитина, фахівець, прийомні батьки);
- закріпленні негативних уявлень про себе як про людину (у тому числі і як про батьків);
- нескінченних скаргах на невдале життя (що насправді є підсвідомою потребою зняти з себе почуття відповідальності й пом'якшити почуття провини).

Робота з почуттям провини батьків, які написали заяву про поміщення дитини до закладу, вимагає тонкого і грамотного підходу.

У роботі з почуттям провини в батьків психологу необхідно враховувати, що:

- 1.** Є ситуації, коли мати надійна, відповідальна і не кидає свою дитину напризволяще, навіть віддаючи її до установи. Залишити таку матір наодинці з її почуттям провини — значить сприяти розвитку в неї невротичної провини й депресивного стану.
- 2.** В інших ситуаціях можна спостерігати, що мати тримається багато в чому тільки завдяки почуттю провини. Найчастіше це те єдине, що дає матері стимул діяти.
- 3.** Якщо в батьків є адекватне почуття провини за неналежне ставлення до дитини (фізичне насильство, залишення одного в будинку, недогляд тощо), то працювати з емоцією їм просто необхідно (робота з почуттям «поганих батьків»).
- 4.** Психолог (і взагалі будь-який фахівець) не має права маніпулювати,

посилювати, підкреслювати батьківське почуття провини. Фахівець також не має права оцінювати вчинки батьків. Завдання фахівця — надати допомогу у виборі правильного напрямку дій.

5. Для того, щоб почуття провини в батьків відіграло роль відновлювальної функції, фахівцям (психологу, соціальному працівнику) необхідно підкреслювати й закріплювати досягнуті батьками результати. Це дозволить їм і далі продуктивно працювати над собою і над ситуацією.

6. Робота з почуттям провини обов'язково вимагає індивідуального підходу і врахування умов життя, обставин, сформованості в батьків вольових процесів тощо.

Важливо підкреслити, що почуття провини — це завжди по суті своїй і добре, і погано. Фахівець, який працює з батьками в цьому напрямі, має розуміти, що і від нього також залежить, чи стане батьківська провина рушійною силою позитивних змін життя сім'ї або зруйнує наявні зв'язки і залишить дитину без батьків.

Власний негативний дитячий досвід багато в чому накладає відбиток на взаємини батьків і дитини. У цьому контексті в роботі з батьками може бути доцільним використання деяких вправ.

1. «БАТЬКІВСЬКІ УСТАНОВКИ»

Хід вправи: батькам пропонується список з негативними установками, які іноді батьки дають своїй дитині, наприклад: «Не бігай!», «Не стрибай!», «Не стій!», «Не стукай!», «Не заважай!», «Не плутайся під ногами!», «Не реви!» тощо... Батькам ставлять питання: «Які наслідки можуть спричинити подібні установки?» Потім батьки додають до цього списку ті установки, які чули в дитинстві від своїх батьків. Далі їм пропонують змінити негативну установку на позитивну. У кінці вправи можна попросити батьків у вигляді домашнього завдання попрацювати за такою ж схемою з установками, які вони транслюють власним дітям.

2. «НАМАЛЮЙ СВОЄ ДИТИНСТВО»

Хід вправи: батькам пропонується намалювати малюнок про своє дитинство. Батьки малюють те, що самі вважають за потрібне (без будь-яких обмежень). Потім вони представляють свій малюнок і розповідають про нього. Психолог звертає увагу на те, які почуття переживають батьки, дивлячись на малюнок, і дає зворотний зв'язок.

3. «ДЕ ЖИВЕ ДИТИНСТВО?»

Хід вправи: батькам пропонується заплющити очі, розслабитися і відчутти своє тіло. Після цього психолог починає ставити питання й просить знайти на них відповіді, але не вголос, а подумки:

- Де у вас в тілі живе дитинство? Знайдіть його, відчуйте.
- Як воно виглядає? Якого розміру, кольору, форми?
- Які відчуття ви відчуваєте від нього? Від нього тепло? Холодно? Погладьте його.
- Яку допомогу воно може вам надати? Можливо, це підтримка, порада?
- Що може дати ваше дитинство вам зараз? Візьміть це.
- Подякуйте своєму дитинству й повертайтеся сюди.

Після вправи батьки діляться своїми думками, відчуттями.

Психолог дає зворотний зв'язок.

Ці вправи спрямовані на пошук проблем і ресурсів у дитинстві батьків. Далі необхідно проводити роботу з батьками на основі виявлених проблем з метою профілактики та корекції порушень взаємодії батьків з дитиною.

Батьківська невпевненість.

Така особливість характерна для більшості батьків. Вона може проявлятися у вигляді змішання різних негативних стилів батьківського виховання, у жорстокому поводженні з дитиною, у нерозумінні, що є нормою, а що ні в поведінці та розвитку дитини. Для усунення цієї проблеми використовують:

1. Розширення уявлень батьків про вікові особливості розвитку дитини.

2. Консультування матері педіатром, психологом, соціальним педагогом з проблем розвитку та виховання дитини.

3. Розширення переліку методів батьківського виховання, особливо у сфері заохочення й покарання.

4. Проведення навчальних бесід про традиції і ритуали сім'ї та їхні функції і роль у житті родини.

5. Проведення спільних дитячо-батьківських занять з включенням різноманітних методів роботи: малювання сім'ї, колажування «Наша сім'я», вправи «Переходимо на одну мову», «Мова прийняття — мова неприйняття», «Ми — батьки» тощо. Приклади таких методів описані нижче в підрозділі «Методична скринька».

Алкоголізм батьків.

На жаль, ані психолог, ані соціальний педагог не в змозі вилікувати людину від такого захворювання, як алкоголізм, але бездіяльність фахівця в цій ситуації важко виправдати, адже в подоланні алкоголізму вони мають дуже важливу роль — роботу над формуванням правильної мотивації батьків на лікування.

У цьому напрямку можна використовувати метод мотиваційного інтерв'ю, побудованого на теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Основним постулатом теорії є таке уявлення: «Будь-який психологічний елемент особистості може бути змінений: якщо ставити під сумнів те, що людина думає про себе, можна викликати зміни в її поведінці, а змінюючи поведінку, людина змінює і думку про себе».

Основний показник сформованості правильної мотивації на лікування — поява в батьків внутрішнього мотиву: «Кину пити, щоб дати дитині будинок, сім'ю, здоров'я». Якщо батьки кажуть: «Кину пити, щоб не забрали дитину», значить, сформований лише зовнішній

мотив, який вказує на турботу батьків про свої почуття. Це є слабкою позицією батьків, і над нею треба продовжувати працювати.

Необхідно відзначити, що працювати з алкоголізмом батьків силами тільки психологів малоефективно. Тут необхідна міжвідомча взаємодія із партнерськими організаціями. При цьому основний акцент у роботі фахівців буде спрямований на формування мотивації батьків лікуватися від алкоголізму.

Залежно від рівня готовності біологічної сім'ї до самостійного розв'язання своїх життєво важливих проблем визначаються види супроводу сім'ї та його тривалість, але не менше ніж 1 рік.

1. «Моніторинговий супровід», або «Супровід-підтримка». Складається для біологічних сімей зі сприятливим прогнозом соціальної адаптації, досить готових до самостійного життя. Ця категорія супроводу має рекомендаційний характер для сім'ї і не вимагає спеціального контролю. У цьому випадку досить призначення тільки фахівця-куратора, який підтримує членів біологічної сім'ї. Спільно з батьками здійснюється щомісячний аналіз виконання заходів плану, його коригування. У разі позитивних прогнозів соціальної адаптації сім'ї її відвідують один раз на три місяці.

2. «Активний супровід», або «Супровід-патронаж». Складається для біологічних сімей з недостатньо сприятливим прогнозом соціальної адаптації. Цей вид супроводу передбачає призначення відповідальних фахівців з усіх сфер життєдіяльності сім'ї, а також фахівця-куратора, який здійснює підтримку сім'ї загалом. Обов'язково відбуваються поточні та контрольні відвідування сім'ї, що дозволяє виявляти кризові ситуації і можливості їх ефективно розв'язувати, захищаючи інтереси дитини. Спільно з батьками один раз на два тижні аналізується виконання і коригується план заходів. У випадку пози-

тивних прогнозів соціальної адаптації сім'ї складається щомісячний аналіз виконання заходів.

3. «Кризовий». Складається для біологічної сім'ї з несприятливим прогнозом соціальної адаптації, батьки, які не зовсім готові до самостійного розв'язання своїх життєво важливих проблем. Ця категорія супроводу передбачає постійний контроль над усіма сферами життєдіяльності сім'ї та організацію необхідної підтримки в кризових ситуаціях. Вимагає призначення наставників, постійного контролю з боку фахівців та служб. Додатково потрібне складання плану забезпечення безпеки дитини, який включає визначення факторів, що загрожують її безпеці. Діагностика умов проживання дитини в сім'ї проводиться не менше як два рази на місяць. Виконання плану заходів з цією категорією сімей аналізується щотижня. У разі позитивного прогнозу соціальної адаптації сім'ї — один раз на два тижні.

Критерії оцінювання здатності батьків виконувати батьківські функції:

- основний догляд (задоволення базових потреб дитини — у їжі, житлі, чистоті, одязі, гігієні, наданні медичної та стоматологічної допомоги);
- забезпечення безпеки дитини (загроза завдання дитині шкоди, відсутність доступу до небезпечних предметів у побуті, неминучість жорстокого поводження);
- емоційне тепло (як батьки виявляють свою прихильність, чи є необхідний контакт, комфорт, прихильність; повага уподобань дитини до інших людей, надання контактів з ними);
- забезпечення пізнавального інтересу та інтелектуального розвитку дитини (забезпечення її доступу до ігор, гуртків, спорту, додаткового навчання);
- керування поведінкою і встановлення меж у поведінці дитини;
- забезпечення стабільності (стабільність відносин, підтримка контактів зі значущими людьми).

Заходи психолого-педагогічного супроводу біологічної сім'ї після возз'єднання з дитиною

№	Зміст діяльності	Використані засоби	Відповідальні	Критерії результативності
1. Проєктування та реалізація Програми із супроводу біологічної сім'ї зі сприятливим прогнозом соціальної адаптації.				
1.1.	Робота із запитамі батьків	Консультування: ■ медичне; ■ правове; ■ соціальне; ■ корекційно-розвивальне; ■ психологічне; ■ педагогічне	Вузькі фахівці	Журнал обліку індивідуальних консультацій і бесід з біологічними батьками
1.2.	Робота зі зміцнення позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків	Дні відкритих дверей, тренінги, культурно-масові заходи	Соціальний педагог, педагог-психолог	Книги відгуків. Відгуки про проведені заходи. Анкети-опитувальники
1.3.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічної сім'ї з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність функціонування біологічної сім'ї (Організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета «Форма соціально-психологічної оцінки». Анкета з адаптації дитини до біологічної сім'ї
2. Проєктування і реалізація Програми із супроводу біологічної сім'ї з недостатньо сприятливим прогнозом соціальної адаптації.				
2.1.	Виявлення кризових ситуацій й організація необхідної допомоги	Відвідування сім'ї, взаємодія з освітніми установами	Фахівець-куратор	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
2.2.	Забезпечення контролю за дотриманням прав та інтересів дитини в біологічній сім'ї	Інспектування, позапланова перевірка	Соціальний педагог, педагог-психолог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
2.3.	Робота за результатами інспектування, позапланової перевірки	План заходів з реалізації рекомендацій фахівців	Педагог-куратор, батьки	Службова записка
2.4.	Робота зі зміцнення позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків (допомога в організації дозвілля: участь біологічної сім'ї в реалізації освітнього плану роботи установи в навчальний та канікулярний час)	Тренінги, культурно-масові заходи	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкети-опитувальники
2.5.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічною сім'єю з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність біологічної сім'ї (Організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета «Форма соціально-психологічної оцінки». Анкета з адаптації дитини в кровній сім'ї

3. Просктування і реалізація Програми із супроводу біологічної сім'ї з несприятливим прогнозом соціальної адаптації				
3.1.	Організація діяльності із супроводу кровної сім'ї	Розробка норм взаємодії всіх зацікавлених служб та організацій (школа, дитячий садок, центр працевлаштування, управління із соціального захисту населення, центр із супроводу та допомоги сім'ї, медичні установи, поліція тощо)	Соціальний педагог, педагог-психолог, фахівці зацікавлених служб	Норми взаємодії всіх зацікавлених служб та організацій
3.2.	Виявлення кризових ситуацій й організація необхідної допомоги	Відвідування сім'ї, взаємодія з освітніми установами	Соціальний педагог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
3.3.	Забезпечення контролю за дотриманням прав та інтересів дитини в біологічній сім'ї	Інспектування, позапланова перевірка	Соціальний педагог, педагог-психолог	Акт відвідування дитини в біологічній сім'ї
3.4.	Робота за результатами інспектування, позапланової перевірки	План заходів з реалізації рекомендацій фахівців	Соціальний педагог, батьки	Службова записка
3.5.	Робота зі зміцнення позитивного образу сім'ї та родинних зв'язків (допомога в організації дозвілля: участь біологічної сім'ї в реалізації освітнього плану роботи установи в навчальний та канікулярний час)	Дні відкритих дверей, тренінги, культурно-масові заходи	Соціальний педагог, педагог-психолог	Книги відгуків. Відгуки про проведені заходи. Анкети-опитувальники
3.6.	Моніторинг проходження адаптаційного періоду біологічної сім'ї з метою виявлення та аналізу факторів, що впливають на успішність біологічної сім'ї (організація динамічного спостереження за біологічною сім'єю)	Анкетування	Соціальний педагог, педагог-психолог	Анкета «Форма соціально-психологічної оцінки». Анкета з адаптації дитини в кровній сім'ї

Методична скринька

Діагностика та корекція дитячо-батьківських відносин

МЕТОДИКА «СПАДЩИНА»

Мета: формування адекватних уявлень про свою біологічну сім'ю, виявлення сильних і слабких сторін свого роду, інтеграція сімейного досвіду для адаптації в сім'ї.

Інструкція: розділити аркуш паперу формату А4 на чотири частини. У кожній частині написати або позначити символами те, що дитина отримала в спадок 1) від прадідів; 2) від мами; 3) від тата; 4) те, що вона взяла б із собою. Вивчення уявлень дитини про сім'ю, її очікування, пов'язані із сім'єю, її роль і місце в цій системі відносин.

МЕТОДИКА «МАЛЮНОК МОЄЇ СІМ'Ї»

Мета: вивчення очікувань дитини від повернення в сім'ю.

Інструкція: дитині пропонують намалювати малюнок своєї сім'ї. Тема будинку посідає центральне місце в сімейних уявленнях дитини. Символічне значення будинку досить різноманітне. Будинок — це і будівля, споруда, де проживають люди, і місце, де можна сховатися від небезпек. Значення слова «будинок» близьке за змістом до поняття «сім'я» — місце, де тебе люблять, піклуються і чекають. Будинок може символізувати місце малої батьківщини, там, де твоє коріння, де жили твої предки. А також будинок — це місце в душі, де людина зберігає свою любов і прихильність, місце цілісності людини. Будинок слугує метафорою захисту. Образ будинку є одним з найбільш ресурсних образів. Саме тому робота з образом будинку посідає вагомe місце в межах арттерапевтичних занять із соціально-психологічної адаптації.

МЕТОДИКА «МІЙ ДІМ»

Колаж «Мій дім» — індивідуальна робота кожного члена сім'ї.

Мета: вивчення уявлень про власну родину.

Або колаж «Наш дім» — спільна робота всіх членів сім'ї.

Мета: інтеграція уявлень про умови спільного проживання в сім'ї після повернення дитини.

МЕТОДИКА «БУДІВНИЦТВО ТА ЗАСЕЛЕННЯ БУДИНКУ З КОРОБОК»

Мета: корекція порушення уявлень дитини про дім.

Матеріали: великі картонні коробки, скотч, фломастери, олівці, клей, ножиці, природні матеріали, шматки тканини, іграшки тощо.

Інструкція: з наявних коробок пропонується побудувати будинок, за бажанням прикрасити його і «заселити» різними іграшками.

МЕТОДИКА «ГНІЗДО»

Мета: формування позитивних зв'язків у системі сімейних відносин.

Матеріали: макет гнізда, пластикове іграшкове яйце, мініатюрні фігурки птахів, шишки, гілочки, сухе листя, трава, мох тощо.

Інструкція: прикрасити гніздо й заселити його жителями. Скласти історію про мешканців гнізда.

МЕТОДИКА «МОЄ МІСТО»

Мета: вивчення уявлень дитини про дім, створення правил спільного проживання в сімейній системі.

Матеріали: картонні коробки, скотч, фломастери, олівці, клей, ножиці, природні матеріали, шматки тканини, іграшки тощо.

У роботі беруть участь усі члени сім'ї. З наявних коробок кожному пропонується побудувати свій будинок, за бажанням прикрасити його. З одержаних будинків створити місто, дати йому назву. Спільно скласти правила щасливого проживання для його жителів.

МЕТОДИКА «СІМЕЙНА ВІНЬЄТКА»

Мета: визначення місця в сімейній системі, зміцнення сімейних взаємин, включення в спільну соціально-психологічну діяльність.

Матеріали: фотографії дитини, усіх членів сім'ї, папір, художні матеріали, клей, ножиці, листівки або кольорові картинки.

Інструкція: усі члени сім'ї працюють на одному аркуші паперу. Потрібно визначити місце своєї фотографії на аркуші паперу, створити для неї рамку, прикрасити її, залишити побажання або інші позитивні написи біля фотографій інших членів сім'ї.

МЕТОДИКА «ГЕРБ МОЄЇ РОДИНИ»

Мета: створення сімейної символіки, формування почуття гордості за свою сім'ю, зміцнення сімейних відносин.

МЕТОДИКА «СІМЕЙНИЙ ДОГОВІР»

Мета: створення правил безконфліктного проживання в родині.

Інструкція: кожен член сім'ї пропонує правила сім'ї, на основі яких складається «Сімейний договір»

МЕТОДИКА «СІМЕЙНІ ТРАДИЦІЇ»

Мета: створення нових сімейних традицій.

Інструкція: кожен член сім'ї записує традиції, які існують або існували в їхній родині. Потім кожен вигадує і записує нові традиції, які він хотів би створити. З усіх варіантів спільно вибирають одну (або кілька) традицію і розробляють детальний план її реалізації. Домашнє завдання: впровадити цю традицію в сім'ї.

3.3. Психологічна допомога дітям

Діти та сім'ї мають бути належним чином підготовлені, перш ніж дитина повернеться додому. Дітям має бути гарантована безпека і високоякісна турбота, а також постійний зв'язок з людиною, якій вона довіряє (психолог, соціальний працівник, соціальний педагог, вихователь, родич).

Час, витрачений на підготовку та підтримку дітей і сімей, — основний фактор у досягненні успішної реінтеграції. Скільки потрібно часу? Це залежить від таких чинників, як тривалість періоду, протягом якого дитина проживала окремо від своєї сім'ї, причини розлучення і досвід, який вона здобула за цей час.

Реінтеграція — це невіддільна частина процесу відновлення, тому немає потреби чекати, поки дитина і/або сім'я повністю відновиться, перш ніж починати процес возз'єднання.

Повернення дитини, що залишилася без піклування батьків, у біологічну сім'ю — це процес поетапної діяльності психолога, соціального працівника й соціального педагога, спрямований на формування позитивного образу біологічної сім'ї в дитини й позитивної мотивації родичів на відновлення дитячо-батьківських стосунків, організацію поетапного зближення дорослого й дитини, створення умов для безпечного повернення дитини додому.

Для ухвалення рішення на користь возз'єднання сім'ї необхідно проаналізувати й опрацювати всі ключові аспекти сімейної ситуації. Дитина має повернутися в сім'ю, де вже розв'язані поточні проблеми.

Психологічна допомога дітям, які зазнали впливу психотравматичної ситуації, складається з таких етапів:

- **відновлення відчуття безпеки** — зняття тілесного та емоційного напруження, послаблення тих жорстких механізмів захисту, які виникли у відповідь на кризову ситуацію.

- **відновлення та зміцнення психологічних ресурсів дитини** — сприяння активізації природних ресурсів психіки дитини, на основі яких уможливорюється вихід із кризових станів;

- **відреагування негативних переживань, пов'язаних із психотравматичними чинниками**, — створення умов для прямого чи символічного прояву та копіювання сильних негативних переживань, які можуть впливати на розвиток;

- **активація природних механізмів самоцілення**, адаптація до нових обставин — заохочення та зміцнення позитивних зрушень у станах дітей, активізація природного середовища самоцілення (спілкування з однолітками, відвідування гуртків за інтересами, сприятливе дозвілля з родиною, заняття творчістю тощо).

Для початку роботи над індивідуальним планом реінтеграції дитини необхідно визначити ступінь її готовності до відновлення контактів з батьками й ступінь готовності батьків до контакту зі своєю дитиною.

Важливим визначальним фактором готовності слугує перша зустріч дитини з батьками після довгої розлуки. Але щоб дійти до неї, потрібно виконати значну підготовчу роботу.

Перша зустріч дитини з батьками після довгої розлуки завжди забарвлена спектром амбівалентних почуттів: тривога і радість, біль і любов, розпач і надія. Після такої емоційно зарядженої події в житті батьків та дитини настає час сповільнення. Саме в цей момент з більшою впевненістю можна визначити ступінь готовності батьків до продовження контакту з дитиною. Для батьків на цьому етапі важливо знайти в собі сили відмовитися від ілюзій, що дитині в установі добре (ці ілюзії часто виникають внаслідок запуску механізмів психологічного захисту). На зустрічі дитина цілком імовірно попросить, щоб її скоріше забрали додому. Якщо батьки зможуть подолати жалість до себе, страх змін, якщо висловлять готовність стати на шлях боротьби з хворобою (у більшості випадків — алкоголізмом), то робота на возз'єднання може бути продовжена.

Рівні готовності дітей до відновлення контактів з батьками або родичами

Дитина має здорову прив'язаність до рідних	Слабка прив'язаність. Дитина має невпевнену позицію про своє бажання контактувати із сім'єю	Дитина заперечує контакт із сім'єю
<p>Відчуття довіри до людини, яка піклувалася про дитину, призвело до формування здорової прив'язаності до дорослого. Велика ймовірність не просто успішного відновлення взаємин дитини й кровних батьків, а й реальний шанс повернення дитини в сім'ю.</p> <p>Важливо! Не плутати прив'язаність з самоідентифікацією з агресором. Як і прив'язаність, синдром самоідентифікації з агресором дуже стійкий у часі. Однак, на відміну від прив'язаності, за відсутності близької людини, що сформувала такий синдром, з плином деякого часу дитина швидше за все перестане сильно сумувати й проситися додому, хоча й буде в групі дітей поводитися відчужено. Переважно ризик виникнення синдрому самоідентифікації з агресором існує у маленьких дітей.</p>	<p>Життя дитини в неблагополучній сім'ї може призводити до формування амбівалентної прив'язаності. Суперечлива поведінка батьків (наприклад, в алкогольному сп'янінні й у тверезому стані) може розхитувати маятник прив'язаності, допускаючи як тепле ставлення до дорослого, так і насторожене, відсторонене. Коли дитина опиняється в установі «при живих батьках», то амбівалентне ставлення до батьків ще більше закріплюється. У самих дітей може жевріти прив'язаність, яку батьки так чи інакше сформували, але тиск ззовні може домішувати до любові осуд, біль і навіть огиду. Якщо дитина вважає батьків «винними», «поганими», «ні на що не здатними», то виникає ризик аналогічного самосприйняття. Особливо небезпечно, коли діти починають підкріплювати своє розуміння відповідною поведінкою.</p>	<p>Якщо дитина була вилучена із сім'ї в ранньому віці, а надалі їй довелося поневіритися по установах, то швидше за все її прив'язаність сформується не до будь-якої дорослої особи (персонал в установах часто змінюється), а до групи дітей загалом. Фактично така дитина не уявляє, як це «не жити в установі» (у системі чітко встановлених правил і перебування в груповому режимі). Думка про зміну умов може вселяти їй страх. Відповідно, дитина може відхилити ідею повернутися додому, оскільки дім для неї — щось зовсім інше, не те, до чого вона звикла. Якщо дитину в підлітковому віці поміщають в установу через факти жорстокого поводження в сім'ї, то така дитина, зваживши всі можливі ризики при поверненні додому, найімовірніше не захоче назад у кровну сім'ю. З одного боку, це є зваженим рішенням. Але з іншого — воно може мати велику руйнівну силу. І в такій ситуації дуже потрібна грамотна підтримка фахівців.</p>

Причини формування різних рівнів прив'язаності батьків до своїх дітей

Причини стійкої прив'язаності батьків до дитини	Причини слабкої прив'язаності батьків до дитини	Причини ігнорування, байдужості до дитини
<p>Можливість батьків сформувати прив'язаність до власної дитини часто визначається наявністю хороших стійких відносин з власними батьками. Якщо батьки вміють дбати про свою дитину, переживають за неї, це свідчить про те, що в них самих є досвід прийняття до себе любові і турботи.</p> <p>Причина розлучення з дитиною: помер хтось з близьких (чоловік, інша дитина, мати), це підкосило дорослого, який не може пережити втрату і «лікує» себе за допомогою алкоголю; втрата роботи, завдяки якій годувалася вся сім'я; втрата житла (з різних причин), яка може призводити до бродяжництва або крадіжки; потрапляння в місце позбавлення волі; несприятливе соціальне середовище спілкування.</p>	<p>Слабка прив'язаність до своєї дитини також може визначатися досвідом неповноцінної прив'язаності, пережитої батьками у власному дитинстві. Такі батьки часто самі не отримали у своєму житті достатньо турботи й любові, тому мають невиразні уявлення про те, як давати це своїм дітям.</p> <p>Причина розлучення: батьки самі виростили в інтернатних установах; батьки батьків (бабуся і дідусь дитини) страждали на алкогольну, наркотичну або іншу залежність; батьки батьків (бабуся і дідусь дитини) перебували в місцях позбавлення волі, опіка здійснювалася не дуже зацікавленими родичами.</p>	<p>У цьому випадку наявна глибока особистісна травма самих батьків. Такі батьки відчувають глибоку образу, злість на своїх батьків і водночас злість на самих себе за те, що вони не можуть бути хорошими батьками для своїх дітей. Якщо попросити такого батька або матір намалювати генограму або біографічну соціальну карту, то можна побачити сімейний патерн сварок, конфліктів і розставань, що переходить з покоління в покоління. Такі батьки потребують глибокої особистісної терапії, тільки за такого підходу є шанс змінити історію роду в майбутньому.</p>

Виховання дітей в установах відбувається в умовах соціальної депривації й деперсонального догляду. Це суперечить природному процесу формування особистості та соціалізації дитини, який традиційно протікає в умовах сімейного виховання і материнського догляду як його невіддільної частини. Усе це неодмінно призводить до порушень в емоційній сфері, які можуть проявлятися в підвищеній тривожності, афективних реакціях на перешкоди, швидкому емоційному виснаженні, слабкому розвитку складних емоцій (гнів, вина, сором), невмінні вбудувати емоційні контакти з людьми навколо.

Налагодження контакту з дитиною або формування «безпечного місця»

Основною умовою якісної розмови з дитиною є формування «безпечного місця».

На першій зустрічі з дитиною важливо не поспішати й стежити як за її емоціями, так і за власними почуттями. Кожній дитині потрібен час, щоб озирнутися й освоїтися. Важливо дати зрозуміти дитині, що в цьому просторі лідирує вона. Коли ініціатива залишається

за людиною, вона сама вибирає, на що їй спертися, щоб відчувати себе в найбільшій безпеці. На стадії налагодження стосунків не слід намагатися проникнути у внутрішній світ дитини. Не варто нарощувати темп роботи й робити поспішні висновки. Інакше дитина може «закритися» і буде приховувати свої почуття. При розмові з дитиною можна повторювати й переформулювати її слова, показуючи тим самим, що її слухають і чують. Наприклад: «Я правильно зрозуміла, що в тебе був чудовий друг — пес, як ти про нього піклувався? І тобі з ним було добре? У мене теж був такий друг в дитинстві». Час першої зустрічі може варіювати від двадцяти хвилин до години. Тут, як і в усій роботі з емоційною сферою, необхідно максимально враховувати індивідуальні особливості дитини.

При налагодженні контакту важливо проговорити з дитиною мету і зміст майбутніх зустрічей.

Діагностика емоційної сфери дітей

Під час діагностики емоційної сфери дітей слід враховувати факт їхньої емоційної травмованості. Найбільш результативними й безпечними методами для діагностики сімейної історії дітей є проєктивні методики, наприклад «Сценотест», «Три дерева».

Методична скринька

МЕТОДИКА «СЦЕНОТЕСТ» (АВТОР ГЕРДХІЛЬД ФОН ШТААБС)

Мета: проєктивна психологічна методика, використовується для дослідження стосунків дитини з людьми навколо.

За допомогою ляльок і різних іграшкових предметів (меблі, транспорт тощо) дитині пропонується розіграти якусь сценку з життя своєї родини. Гра з ляльками сприяє абстрагуванню від власних переживань, пригнічені почуття і внутрішні проблеми втілюються в конкретних образах.

Матеріали та обладнання: картонний ящик великих розмірів, приблизно 50 на 75 см, або блоки, щоб побудувати огорожу (для маленьких дітей краще стабільні стіни), дно світле (біле). Вісім ляльок, що зображують дорослих: мама, тато, бабуся і дідусь, поліцейський, жінка-лікар, тітка, дядько. Кілька ляльок, що зображують дітей: немовля, діти різної статі, підлітки різної статі. Дерев'яні кубики різної форми й розмірів. Рослини: дерева, квіти. Домашні тварини: корова, курка, свиня, собака, гусак. Дикі тварини: лисиця, птах, крокодил, мавпа, тигр,

можна додати динозаврів. Предмети побуту: вибивачка (для вибивання килимів), столовий посуд, столові прибори, таз (для прання білизни) або пральна машина, каструля, унітаз або горщик для малюків, миска для тварин. Їжа: фрукти, м'ясо, солодоші тощо. Меблі: крісло, килим, ліжко велике, диван, односпальне ліжко, стіл, стільці, холодильник, шафа для посуду, телевізор або комп'ютер. Предмети пересування: залізниця, поїзд, легковий автомобіль, автобус, вантажний автомобіль. Додаткові персонажі: сніговик, добрий / злий гном, ангел.

Інструкція та порядок роботи: психолог каже дитині: «Подивися, будь ласка, у коробці є багато різних іграшок. Згадай зараз будь-яку ситуацію, момент з того часу, коли ти проживав з батьками / рідними. Це може бути будь-який день, будній або вихідний, а може, і свято. Вибери ляльок на ролі всіх членів сім'ї. Розмісти меблі, як ти це пам'ятаєш і хочеш зобразити. Розташуй ляльок у цьому просторі. Ти маєш стільки часу, скільки тобі необхідно. Можеш у своїй сцені щось міняти й доповнювати її так, як це потрібно тобі. Коли будеш готовий, скажи мені».

Коли сцена готова, психолог просить розповісти, що зображено: «Хто в якій ролі? Хто чим займається?» Подальша розмова будується на оповіді дитини. Бажано сфотографувати за згодою дитини первинну сцену, оскільки під час заняття дитині пропонується її доповнити або змінити. Важливо відстежувати, що відчуває дитина в процесі гри, питати про відчуття, особливо при пересуванні фігур, зміні сцени, додаванні фігур. Таким чином, «Сценотест» дозволяє подивитися на сімейну систему очима дитини. Завдяки великій варіативності «Сценотест» має високу чутливість до особливостей ситуації дитини. Він дає можливість ставити різноманітні питання та отримувати пояснення ^[26].

МЕТОДИКА «ТРИ ДЕРЕВА» (АВТОР R. J. CORBOZ).

Мета: аналіз внутрішньосімейних стосунків, їхніх особливостей, наявність прихованих конфліктів, про які дітям важко розповісти словами. Окрім діагностичних завдань, використання таких малюнкових проєктивних методик на перших консультаціях допомагає фахівцеві встановлювати контакт з дитиною.

Зміст методики: тест передбачає малювання дитиною дерев такими, якими вона їх собі уявляє. Порівняння намальованих рослин з близькими родичами проводиться після завершення малюнку. Вибір кількості зображуваних дерев не випадковий. Діти підсвідомо проєктують на папір свої відносини з батьками.

Матеріали та обладнання: альбомний аркуш і набір кольорових олівців.

Інструкція та порядок роботи: психолог кладе перед дитиною горизонтально аркуш паперу формату А4 і просить намалювати будь-які три дерева.

Наступний етап — бесіда з дитиною:

«А яке дерево тобі подобається найбільше? Яке найменше? Яке наймолодше? Яке найстаріше? Яке дерево найкрасивіше?» Питання йдуть в чіткій послідовності: від легких і приємних до більш складних. З дозволу дитини психолог під відповідним деревом на малюнку записує всі дані нею характеристики. Далі йдуть питання: «А де ростуть дерева? Уяви, що ти садівник. Що б ти зробив з кожним з дерев?» Якщо дитина не зро-

зуміла таке питання, можна уточнити, що деревам потрібен полив, добриво, пересадка або, наприклад, якійсь рослині потрібно підрізати гілки або забезпечити більше сонця і тепла. Обов'язково скажіть, що з якимось деревами можна нічого не робити, їм і так добре. Останнє запитання тесту — дитину просять порівняти намальовані й описані дерева з членами її сім'ї: «Як ти думаєш, ким з членів вашої сім'ї може бути кожне з дерев?».

При інтерпретації враховуються: малюнок з усіма деталями (розташування і розмір дерев, деталі, колірні переваги); відповіді на питання; асоціація дерев з родичами; пропонувані дитиною дії з рослинами; поведінка дитини під час діагностування, її емоційні й тілесні реакції [27].

КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ЕМОЦІЙНОЮ СФЕРОЮ

Якщо у вас є довірливий контакт з дитиною і результати діагностики, можна планувати індивідуальні заняття з корекції емоційної сфери дитини.

Мета: компенсація деприваційних порушень у дітей на когнітивному, емоційному, поведінковому рівнях для ефективного функціонування як члена сім'ї.

Завдання:

- формування позитивної самооцінки, самосприйняття і почуття впевненості в собі;
- формування знання й уявлення про сім'ю, її функції, правила, сімейні ролі;
- формування навичок адекватної рольової поведінки в різних ситуаціях, сприяння переживанню дітьми досвіду ідентифікації (ототожнення) із сім'єю.

У роботі з емоційною сферою добре підходять різні техніки арттерапії, тілесної терапії, вегетативні вправи, техніки дихання тощо.

ВПРАВА «РОЗМИВАЄМО ОБРАЗУ ФАРБАМИ»

Мета: зниження психоемоційного напруження. Виконуючи вправу, діти навчаються не накопичувати образу й негативні емоції, а якомога швидше звільнитися від них.

Матеріали та обладнання: альбомний аркуш або аркуш паперу А3 (ватман), пензлик, баночка з водою, акварельні фарби (6—8 кольорів).

Інструкція та порядок виконання: психолог пропонує дитині на аркуші паперу намалювати сірою фарбою свою «хмарку образу». Потім, не давши фарбі висохнути, відразу ж пропонує почати її розмивати більш яскравою фарбою, подумки або вголос повторюючи: «Я розмиваю образу, вона втрачає свою силу». Необхідно змивати з аркуша паперу пляму, що утворилася, до тих пір, поки вона зовсім не зникне.

Питання для обговорення: «Що ти відчував спочатку? Які емоції викликає малюнок, що вийшов? На що схожий твій малюнок? Чи хочеться ще щось додати або якось змінити малюнок?»

ВПРАВА «МАСКИ»

Мета: самовираження, розвиток самосвідомості, робота з різними емоціями і станами.

Устаткування й матеріали: 6—8 трафаретів масок, фарби, пензлики, баночка для води.

Інструкція та порядок виконання: психолог пропонує дитині намалювати на заготовлених трафаретах масок ті емоції, які вона найчастіше переживає. Дитина розфарбовує маску, спираючись на свої відчуття. Це може бути маска клоуна, веселого або злого, або маска, просто розфарбована в різні кольори, малюнками тощо.

Після того, як дитина зобразить на масках емоції, їй пропонують розповісти історію про кожну маску.

Питання для обговорення: «У яких ситуаціях ти відчував такі емоції, як у маски? Які почуття тобі найбільш комфортні? Що потрібно, щоб відчувати такі емоції?»

МЕТОДИКА «ЛІНІЯ ЖИТТЯ»

Діти, які зазнали сімейних негараздів, вилучення із сім'ї, «застрягають» у минулих травматичних подіях. Вони ніби «відокремлюються» від реальності. Повернути їх у «теперішнє» можна діагностико-терапевтичною методикою «Лінія життя».

Мета: структурувати минуле, проаналізувати отриманий життєвий досвід, записати всі важливі, на думку дитини, події, які можуть бути як позитивними, так і травматичними спогадами.

Суть методики: це хронологічний перелік усіх найважливіших подій з минулого дитини. Перед початком роботи, щоб допомогти дитині заповнити свою «лінію», спеціаліст має підготуватися, зібравши основні факти з життя дитини. Іноді спеціаліст не має ґрунтовної інформації про дитину, тоді він може вислухати й зафіксувати розповідь у процесі проведення методики.

Інструкція та порядок виконання: використовувати методику можна тільки індивідуально, коли є достатньо часу й ресурсу. Один з варіантів цієї методики включає таку інструкцію: «Намалюй на аркуші паперу, відступивши від краю 2 см, лінію згори вниз завдовжки майже весь аркуш. З одного краю лінії напиши 0, з іншого — 100. Це буде твоя лінія життя. 0 — це твоє народження, 100 — це, напевно, щось близьке до завершення життя.

Тепер (після того, як лінія намальована) познач ризиком на лінії те місце свого життя, де ти зараз перебуваєш. Який шматочок життя ти вже прожив?

А тепер познач ризиками й коротко підпиши всі важливі для тебе події, які трапилися в житті. Це можуть бути події, які відбувалися з тобою, або події, свідками яких ти був. Ці важливі для тебе події — у минулому.

Наступний крок: спробуй відзначити ризиками й коротко підписати всі значущі події твого життя, які, як ти думаєш, або навіть очікуєш, сподіваєшся, з тобою відбудуться в майбутньому».

Далі на основі малюнка з дитиною проводиться бесіда.

Інструкція другого варіанту методики: ниточкою або довгою стрічкою викладаємо рівну лінію (можна також використовувати гірлянду з вогниками, які світяться). Залежно від того, скільки дитині років, ставимо на лінії яскраві предмети через декілька кроків один від одного. Кількість відміток дорівнює кількості років + 1 (через рік від реального віку) і + 1 через 5 років від реального віку.

Лінія з ниток повинна бути набагато довшою, ніж позначки віку. Дитина стає на першу «зупинку» — ми їй нагадуємо, що це точка, де їй усього рік. На цьому місці малюк тільки починає ходити (дитина може присісти, попроситися на ручки, обов'язково обіймаємо її, якщо вона дозволить). Просуваючись лінією, дитина випростується.

На кожній «зупинці» говоримо позитивні слова: «О! Ще один рік! Як я тобі радий! Цього року ти стала/в...» (говоримо про якесь досягнення).

Обов'язково варто трохи довше постояти на позначці реального віку.

Потім, коли дитина робить крок у «майбутнє», психолог говорить: «О! Ти будеш таким щасливим дорослим!» Можна поцікавитися про думки та почуття дитини, разом пофантазувати. Можна розкласти на позначках, де вказаний вік, папірці з написаними побажаннями або ресурсними словами ^[28].

МЕТОДИКА «КНИГА ЖИТТЯ»

Мета: усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя.

Завдання:

1. Реконструювання подій життя дитини до розлучення з родиною.
2. Допомога дитині в усвідомленні та прийнятті свого теперішнього.
3. Допомога дитині в плануванні свого майбутнього.
4. Сприяння дитині в розвитку навичок саморефлексії.
5. Психологічна підтримка й пошук внутрішніх ресурсів.

Суть методики: «Книга життя», створена дитиною разом із фахівцем, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти й примиритися з тим, що з нею сталося: чому, коли і як їй довелося розлучитися з батьками і що відбулося далі. Книга також допомагає дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово, які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів). Зазвичай це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає. Однак уся необхідна документація про дітей, які тривалий час перебували в інституціях, рідко зберігається в повному обсязі. Записів про більшість дітей зазвичай недостатньо для розвитку почуття власної історії та ідентичності. Багато дітей старшого віку, які мешкають в інституціях, абсолютно нічого не знають про те, що сталося з ними протягом перших трьох років життя. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя.

«Книга життя» допоможе дитині зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім'ї дитина фактично позбавляється права «суспільно схвалено» говорити про своє минуле. Соціальне оточення нерідко демонструє негативне ставлення до батьків і родичів вихованців інституційних закладів. Інша крайність — коли навіть спеціалісти, шкодуючи почуття дитини, можуть не говорити з нею про її минуле, побоюючись вдруге травмувати. Частіше замовчуються важливі для формування ідентичності дитини теми — сім'я, древо роду, родина, дім, сімейна реліквія.

Також для психолога або соціального працівника, який супроводжує сім'ю, спільна робота над «Книгою життя» надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу.

«Книга життя» складається з чотирьох розділів: «Мое минуле», «Мое теперішнє», «Мое майбутнє», а передує роботі над цими основними розділами «Вступна частина». У кінці кожного з основних розділів («Мое минуле», «Мое теперішнє», «Мое майбутнє») є чисті аркуші, бо кожна дитина має особливе в минулому, сьогодні й майбутньому, чого не охопити загальними для всіх завданнями. Над чим ще попрацювати тут з дитиною і про що поміркувати — може стати зрозуміло в ході роботи над іншими розділами.

Хід роботи: потрібно починати зі вступної частини. Коли вона пройдена, дитині пропонується самостійно вибрати, з чим їй працювати далі. Іноді дітям буває більш безпечно почати з теперішнього (або навіть майбутнього) і тільки в процесі — коли довіру до ситуації (і до дорослого) встановлено — підійти до теми минулого. Робота сам на сам із фахівцем, спілкування із зацікавленим дорослим має важливий сенс і додаткову користь для дитини.

Не рекомендовано віддавати дитині «Книгу життя» для самостійної роботи. Участь дорослого в цьому процесі створює ту саму «зону найближчого розвитку», коли в дитини виходить зробити щось краще і більше, ніж вийшло б на самоті. Дорослий мотивує дитину до роботи, підбадьорює, підтримує, дає додаткові роз'яснення до завдань. Крім цього, робота над деякими завданнями «Книги життя» передбачає попередню підготовку фахівця: збір інформації, пошук фотографій, виготовлення ксерокопій документів тощо.

«Книга життя» повинна містити такі деталі:

Ім'я (включаючи, якщо це можливо, детальну інформацію про те, чому було обрано саме це ім'я, хто його запропонував, чи є родичі з таким ім'ям. Потрібно зібрати додаткову інформацію про значення імені дитини і про те, яких відомих людей звать так само. Для дитини може бути важливо дізнатися, що таке ж ім'я, як у неї, було (є) у відомих поетів, мандрівників, учених. Фахівець має розказати йому про цих людей).

Дата та місце народження (з деталями). Дуже важливо знайти й заздалегідь зняти копію свідоцтва про народження дитини. Цей документ містить багато важливої інформації, яку можна й потрібно знати кожній дитині. Крім того, наявність цього документа може підтримати дитину, вселивши їй почуття впевненості і давши відчуття стабільності: «Я існую, я важливий, у мене, як у дорослого, є справжні документи».

Перші фотографії. Якщо таких фотографій немає, дитині варто запропонувати зобразити себе немовлям. Можливо, це стане першим випадком, коли дитину заохочуватимуть уя-

вити себе в дуже ранньому віці. І навіть якщо отримати точної картини не вдасться, той факт, що дитина почне думати про те, що колись вона була маленькою, є першим важливим кроком до реконструювання її історії. Роботу над цією сторінкою можна розпочати з недавньої фотографії дитини або спеціально її зробити в ході першого заняття, потім роздрукувати і вклеїти на відведене місце.

Детальна інформація та (якщо можливо) фотографії її батьків, братів, сестер, інших родичів. На кого найбільше схожа дитина? Навіть якщо фотографій немає, доцільно детально описати зовнішність, таланти, інтереси батьків, родичів, бо все це може стати невіддільною складовою формування у дитини прив'язаності до них. Інформація про те, як звать / звали батьків, є у свідоцтві про народження. Більш розгорнута інформація повинна міститися в особовій справі. Дитині буде цікаво дізнатися, скільки років було її мамі / батькові, коли вона народилася. Нехай дитина напише, що ще їй відомо про батьків (це можуть бути якісь власні спогади або інформація від соціального педагога).

Ключові віхи розвитку дитини: коли дитина почала сидіти, зробила перші кроки, сказала перше слово, навчилася їсти ложкою.

Особливі події в житті дитини. Перший день у яслах чи школі, інші важливі деталі освіти: імена перших вчителів, найулюбленіші та найуспішніші предмети в школі, гуртки. Свята: куди ходила дитина, з ким, що там відбувалося? На цій сторінці дитині пропонується пригадати значущих людей, які відігравали велику роль у її житті. Окремо зверніть увагу, що тут можна згадувати не тільки родичів. На етапі, який передував вилученню дитини з родини, у дітей могли скластися якісь особливі довірливі взаємини з кимось із сусідів, зі шкільною вчителькою, з друзями, з батьками когось з однокласників, хрещеними батьками тощо. Згодом соціальному працівнику варто розшукати цих людей. Можливо, вони зможуть підтримувати дитину в процесі реінтеграції в біологічну сім'ю.

Малюнки та картинки дитини в різному віці, особливо ті, що пов'язані з особливими подіями в житті дитини, а також ті, що відбивають її ідентичність: відбитки рук та ніг, автопортрети, зображення родини, будинку, друзів тощо.

Заповнення «Книги життя» має відбуватися у формі набуття інтерактивного досвіду взаємодії між дитиною та соціальним працівником / психологом. Та варто пам'ятати, що реконструювати минуле підлітка зазвичай трохи складніше: відтоді минуло більше часу, а самі діти пережили більше змін у своєму житті. Однак відновлення історії життя може стати надзвичайно корисним і зцілювальним досвідом, який зближить підлітка з його батьками / родичами. Крім того, старша дитина може налагодити контакти зі своїми братами, сестрами, колишніми вчителями та старими шкільними друзями ^[29].

РОЗДІЛ 4.
ДІЯЛЬНІСТЬ МБО БФ «СОС
ДИТЯЧІ МІСТЕЧКА» У СФЕРІ
ПРОФІЛАКТИКИ СОЦІАЛЬНОГО
СИРІТСТВА ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ
ДІТЕЙ У БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї

РОЗДІЛ 4.

ДІЯЛЬНІСТЬ МБО БФ «СОС ДИТЯЧІ МІСТЕЧКА» У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ У БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї

4.1. Ведення випадку як універсальний спосіб організації та надання соціальних послуг сім'ям з дітьми в громаді

В умовах реформи системи інтернатних закладів усе більше актуалізується роль соціальної роботи із сім'ями в складних життєвих обставинах. Це вимагає застосування якісно нових підходів до надання комплексних соціальних послуг.

Стаття 18 Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року встановлює, що надання соціальних послуг здійснюється шляхом ведення випадку. Водночас на сьогодні цю технологію практично не імплементовано в наявні стандарти надання соціальних послуг.

До ухвалення згаданого вище закону в різних регіонах України було реалізовано пілотні проєкти з впровадження технології ведення випадку при наданні послуг тим чи іншим категоріям населення.

Міжнародна благодійна організація Благодійний фонд «СОС Дитячі Містечка» Україна (далі — СОС, «СОС Дитячі Містечка») 12 років впроваджує технологію ведення випадку (кейс-менеджменту) в Київській та Луганській областях.

Організація є членом однієї з найбільших міжнародних неурядових організацій — «SOS Children's Villages International», яка, керуючись принципами Конвенції ООН про права дитини, уже 70 років захищає права та інтереси дітей у 136 країнах світу.

СОС як надавач послуг, застосовуючи технологію ведення випадку, керується внутрішніми стандартами організації, що передбачають відпрацьовані алгоритми оцінювання потреб клієнтів, планування та надання послуг, критерії оцінювання досягнених результатів, інструменти оцінювання навантаження на кейс-менеджерів тощо.

Основним документом СОС, що регулює роботу з випадком, є Керівництво з процедур ведення випадку в межах програми укріплення сім'ї^[30].

Відповідно до нього ведення випадку — це процес, що складається з таких взаємопов'язаних стадій: направлення, первинне оцінювання / реєстрація, комплексна оцінка, складання плану розвитку сім'ї, імплементация плану, перегляд випадку / закриття випадку, подальший моніторинг (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Етапи ведення випадку

Основні етапи ведення випадку, передбачені чинним Законом України «Про соціальні послуги», збігаються з етапами ведення випадку в СОС.

Водночас СОС має деякі суттєві відмінності в строках та документації випадку. Так, Законом України «Про соціальні послуги» передбачено, що оцінювання потреб особи / сім'ї в соціальних послугах здійснюється протягом п'яти робочих днів з дня одержання заяви.

Керівництво з процедур ведення випадку СОС містить строки та відповідальних осіб на кожному етапі ведення випадку. Так, для первинної оцінки передбачено один тиждень, а для комплексної три тижні. Обов'язковим є моніторинг / перегляд оцінки потреб сім'ї не рідше одного разу на шість місяців.

Оцінювання потреб дитини та її сім'ї, яка опинилася в складних життєвих обставинах, базується на трьох основних компонентах:

- потреби для розвитку дитини;
- батьківський потенціал (здатність батьків піклуватися про дитину, виховувати й розвивати її, задовольняти потреби);
- фактори сім'ї та середовища.

На основі результатів комплексної оцінки розробляється план розвитку сім'ї, у якому формулюються SMART-цілі, послуги, інтервенції, відповідальні особи, терміни виконання, очікувані результати. План розвитку сім'ї має базуватися на індивідуальних потребах, враховувати сильні сторони клієнтів і гнучко використовувати доступні ресурси.

Документацію з ведення випадку в СОС мінімізовано. Усі етапи кейс-менеджменту повністю автоматизовані. Оцінювання потреб особи / сім'ї в соціальних послугах, план надання соціальних послуг, актуальні дані про надані послуги, моніторинги вносяться до міжнародної бази даних — Programme Database (рис. 4.2). Це дозволяє кейс-менеджерам більш раціонально використовувати робочий час.

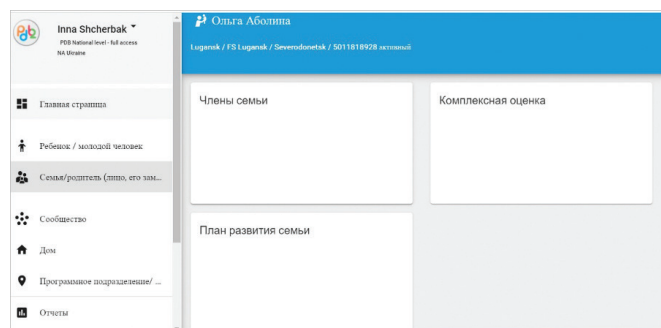

Рис. 4.2. СОС-база даних для ведення випадку сімей у складних життєвих обставинах (Programme Database)

Цільова група Програми СОС «Укріплення сім'ї» — сім'ї в складних життєвих обставинах, у яких існує ризик втрати дітьми батьківського піклування. Вони отримують послугу соціального супроводу через технологію кейс-менеджменту.

Завдання кейс-менеджменту в роботі із сім'ями в складних життєвих обставинах, у яких є ризик втрати дітьми батьківського піклування:

- розвивати сильні сторони та мобілізувати наявні ресурси сім'ї;
- мотивувати сім'ї до наполегливих дій, спрямованих на розв'язання своїх проблем;
- попереджати й зменшувати негативний вплив умов проживання / життєвої ситуації;
- створювати мережу соціальної підтримки в громаді, щоб зменшити соціальну маргіналізацію і сприяти інтеграції дітей та сімей у суспільство;
- відстоювати від імені дітей / сімей право на отримання необхідних послуг та ресурсів;
- забезпечувати ефективно й раціонально використання всіх доступних ресурсів.

Деякі дослідники прирівнюють технологію ведення випадку до послуги соціального супроводу. Проте, на нашу думку, ці поняття не можна ототожнювати. Соціальний супровід — це комплексна соціальна послуга, а ведення випадку (кейс-менеджмент) — універсальний спосіб організації та координації надання будь-яких соціальних послуг.

Кейс-менеджер (найчастіше — фахівець із соціальної роботи) практично не надає соціальних послуг (окрім інформування, консультування). Він швидше виконує ролі організатора та координатора процесу ведення випадку, а в разі потреби перенаправляє клієнтів до партнерів / інших суб'єктів, що надають послуги в громаді. Водночас відповідальність за ведення випадку несе кейс-менеджер. Його обов'язки: здійснення оцінки потреб; розробка проєкту плану та узгодження з членами сім'ї, дитиною; залучення та мотивація членів сім'ї та фахівців на всіх етапах роботи з випадком; координація дій залучених спеціалістів та клієнта; залучення ресурсів; внесення актуальної інформації про сім'ю в електронну базу даних (Programme Database) та перегляд плану.

Цінність технології в тому, що кейс-менеджмент як підхід до надання комплексних соціальних послуг дає змогу соціальним працівникам та іншим фахівцям однієї чи декількох організацій координувати свої зусилля в роботі з конкретним клієнтом.

У СОС робота із сім'ями організована в соціальних центрах «Укріплення сім'ї», у яких,

окрім кейс-менеджерів, працюють координатор, соціальні педагоги, психологи, психотерапевти, логопеди, що формують мультидисциплінарну команду. Послуги надаються відповідно до потреб і плану розвитку сім'ї.

Матеріальна підтримка короткострокова, але важлива інтервенція, що базується на індивідуальних потребах і є частиною більш тривалого процесу планування розвитку сім'ї. Вона ранжується, починаючи від підтримки в покритті першочергових потреб сім'ї (наприклад, дитяче харчування, медикаменти, сезонний одяг тощо) та за необхідності включає матеріали / інструменти, що слугують основою для зайнятості / самозайнятості, а також для створення можливостей отримання доходу (наприклад, перукарські інструменти, швейна машина тощо). Крім цього, за необхідності сім'ї можуть отримати допомогу для покращення житлово-побутових умов чи ремонту житла.

СОС при веденні випадку застосовує управління, орієнтоване на результат (RBM). Стандартами передбачено показник якості ведення випадку — самодостатність сім'ї.

Самодостатність сім'ї оцінюється за трьома критеріями:

1. Батьки / особи, що їх замінюють, мають батьківський потенціал з догляду за дітьми, усвідомлюють і задовольняють потреби дитини в здоров'ї, освіті, психосоціальному розвитку. Батьки орієнтовані на розвиток своїх дітей, мають базові знання та навички з догляду та виховання дітей і застосовують їх на практиці, знають, де і як отримати необхідну підтримку.

2. Сім'я має достатні сімейні ресурси. Батьки / особи, що їх замінюють, працюють, дохід стабільний і достатній для задоволення потреб сім'ї. Сім'я має стабільне джерело (джерела) ресурсів, за допомогою якого вона може забезпечувати потреби своїх дітей. Сім'я має знання і навички, необхідні для ефективного управління своїми ресурсами. Сім'я виділяє достатні ресурси для задоволення базових потреб дітей.

3. Діти мають доступ до основних послуг. Дитина має достатнє харчування, адекватні умови життя, доступ до освіти, медичного обслуговування, необхідної психосоціальної підтримки ^[31].

На етапі завершення ведення випадку соціальний працівник проводить моніторинг виконаної роботи та оцінює досягнені результати.

На відміну від етапів ведення випадку, передбачених чинним законодавством, у СОС обов'язковою складовою кейс-менеджменту є так званий після моніторинг сімей для визначення стійкості результатів (через шість місяців після закриття випадку).

У 2019 році в п'яти центрах «Укріплення сім'ї» в Київській та Луганській областях понад 2 000 дітей та батьків отримували послуги за технологією кейс-менеджменту. Одним з ключових консолідованих показників ефективності є досягнення самодостатності сімей — здатності ідентифікувати потреби дитини й частково або повністю їх задовольняти. За результатами 2019 року 69 % сімей досягли цього рівня.

Варто зазначити, що ефективність кейс-менеджменту в соціальній роботі часто залежить від якості взаємодії недержавних і державних партнерів, стадії виявлення або звернення сім'ї, мотивації сім'ї та готовності до змін.

Таким чином, ведення випадку — це супроводження клієнта в розв'язанні його проблеми від початку і до її подолання. Ведення випадку сприяє усуненню проблем, пов'язаних із фрагментарним підходом до надання послуг, недостатньою взаємодією між надавачами послуг, забезпечує гнучкість для реагування на нагальні потреби клієнтів, відповідність послуг індивідуальним потребам сім'ї.

4.2. Досвід роботи МБО БФ «СОС Дитячі Містечка» з реінтеграції дітей у біологічні сім'ї

Розуміючи, що найкращим рішенням для дитини є збереження її біологічної сім'ї, МБО БФ «СОС Дитячі Містечка» Україна визначила своїм пріоритетом зміцнення сімей, у яких діти з різних причин перебувають у ризику втрати батьківського піклування.

Програма «Укріплення сім'ї» імплементується в Україні з 2003 року. За цей час понад 5 000 дітей уникнули інституційного догляду.

Мета програми — профілактика соціального сирітства шляхом підтримки сімей з дітьми в складних життєвих обставинах.

СОС-центри «Укріплення сім'ї» працюють у м. Київ, м. Бровари Київської області, м. Старобільськ, м. Сєверодонецьк та смт Станиця Луганська Луганської області. СОС тісно співпрацює з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в локаціях присутності.

Цільова група Програми «Укріплення сім'ї»:

- діти в ризику втрати батьківського піклування, чий базові потреби не задовольняються через нездатність або небажання батьків чи осіб, що їх заміщають, надавати належну опіку;
- діти, позбавлені батьківського піклування, з потенційною можливістю реінтеграції в біологічні сім'ї, оскільки їхні батьки чи опікуни продемонстрували прагнення до цього.

У 2012 році СОС розпочав активну діяльність з реінтеграції дітей з інституцій у Луганській області. Досвід реалізації масштабного проєкту з реінтеграції дітей у 45 сімей, інструментарій та алгоритм роботи ми описали у виданні «Возз'єднання сім'ї. Від теорії до практики» ^[32].

Щороку під реінтеграційним супроводом організації перебуває близько 20 сімей. Так, у 2019 році таких сімей було 17, у них виховувалося 23 дітей. У 69 % сімей реінтеграцій-

ний та післяреінтеграційний супровід були успішними.

Під час реінтеграційного супроводу для кейс-менеджера важливо скоординувати роботу всіх зацікавлених органів, закладів та структур, розробити, погодити та реалізувати план реінтеграції, провести ретельну підготовку родини до реінтеграції та організувати якісний післяреінтеграційний супровід.

Загальні рекомендації для ведення випадків реінтеграції дітей у біологічні родини від «СОС Дитячі Містечка»:

- Реінтеграція не повинна розглядатися як одномоментна подія. Рекомендована тривалість — щонайменше три місяці, якщо контакти між дитиною та її родиною вже встановлені. Якщо контакти не встановлені до початку процесу возз'єднання, тоді щонайменше шість місяців до повернення дитини в родину ^[33].
- Чітко сформулюйте план реінтеграції. Залучайте сім'ї до ухвалення рішень.
- Надавайте послуги згідно з індивідуальними потребами. Важливим аспектом при підготовці до реінтеграції та в післяреінтеграційному супроводі є матеріальна підтримка сім'ї.
- Родини повинні мати доступ до безоплатного лікування від нарко та алкозалежності.
- Забезпечте регулярні контакти і візити в сім'ю.
- Мобілізуйте соціальне оточення сім'ї.
- Враховуйте високе навантаження на кейс-менеджерів у процесі реінтеграції.

Викликами на сьогодні залишаються:

- недостатньо ефективний механізм гейткіпінгу. Реінтеграція ускладнюється «пізнім» відібранням дитини;
- відсутність чітких стандартів чи методичних рекомендацій з реінтеграції. Успішність реінтеграції часто залежить від суб'єктивного фактору — професіоналізму та вмотивованості на місцях;
- складнощі співпраці неурядових організацій з державними партнерами в процесі реінтеграції.

Розповімо про кілька успішних випадків реінтеграції з досвіду Програми «Укріплення сім'ї» «СОС Дитячі Містечка».

Випадок сім'ї І. Калини*

У липні 2014 року І. Калину визнали винною у вчиненні кримінального злочину та призначили покарання у вигляді позбавлення волі на шість років. Двоє неповнолітніх дітей (Іван, 2010 р. н.; Марія, 2014 р. н.) залишилися з батьком, який на той час не мав постійного місця роботи та вживав наркотичні речовини. Чоловік належно не доглядав дітей, залишав у квартирі без нагляду дорослих. Виконавчий комітет Броварської міської ради ухвалив рішення про негайне відібрання дітей від батька. Дітей влаштували до прийомної сім'ї, що перебуває під супроводом «СОС Дитячі Містечка».

У листопаді 2015 року батька дітей також засудили, він два роки відбував покарання у вигляді позбавлення волі.

У серпні 2017 року І. Калину умовно-достроково звільнили, у вересні батьки звернулися із заявою до служби у справах дітей про повернення дітей у сім'ю.

У межах договору про співпрацю з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в жовтні 2017 року «СОС Дитячі Містечка» взяв сім'ю під супровід з метою реінтеграції дітей у біологічну сім'ю. Проведено оцінювання батьківського потенціалу, факторів сім'ї та середовища.

У січні 2018 року відбулося засідання комісії з питань захисту прав дитини, на якому ухвалили рішення дати батькам два місяці для налагодження контакту з дітьми, облаштувати дитячу кімнату, а батьку О. Калині розпочати курс лікування в реабілітаційному центрі для наркозалежних. Розроблено план реінтеграції, розпочато підготовку дітей до реінтеграції.

Робота з дітьми з підготовки до повернення в біологічну сім'ю була спрямована на відновлення, розширення та зміцнення контактів з батьками. Оскільки діти перебували

в прийомній сім'ї з малого віку (3 роки та 1 рік), безумовно, вони сформували стійкі емоційні стосунки з прийомними батьками й мало що пам'ятали про життя з біологічними, а молодша дитина взагалі не пам'ятала батьків. Тому найскладнішим завданням для фахівців було пояснити дітям те, що сталося в їхньому житті: чому вони мають «дві мами», чому вони повинні переїжджати тощо, тобто мінімізувати їхні страхи та переживання.

Слід зазначити, що ця робота розпочалася від моменту влаштування дітей до прийомної сім'ї: прийомні батьки разом із фахівцями працювали над підтримкою позитивного образу матері в дітей, а також використовували всі доступні засоби комунікації дітей з матір'ю, яка перебувала у в'язниці (телефонні дзвінки, відеозв'язок, листування). Завдяки цьому діти розуміли, що вони мають біологічну матір, і знали, що вона любить їх. Після того, як рішення про початок реінтеграції було ухвалене, робота з підготовки дітей увійшла в активну фазу: з ними працювали психолог та соціальний педагог, які готували їх до зустрічі з батьками за допомогою інтерактивних та арттерапевтичних методик (докладніше про форми й методи роботи в розділі 3).

Прийомні батьки працювали спільно із фахівцями для досягнення цієї мети, адже вони є тими дорослими, яким діти найбільше довіряють. Залучені до цієї справи фахівці «СОС Дитячі Містечка» весь час тримали зв'язок з органом опіки та піклування: надавали інформацію про психічний стан дітей, їх готовність до зустрічей з біологічними батьками, темпи переміщення тощо.

З прийомними батьками працював психолог, соціальний працівник, допомагав усвідомити їхню роль у процесі реінтеграції та прийняти факт неминучого розлучення з прийомними дітьми, з якими в них виник емоційний зв'язок. У результаті роботи прийомні батьки змогли повноцінно включитися в підготовку дітей, сприяння проведенню зустрічей з біологічними батьками, участь у засіданнях комісії з питань захисту прав дітей, проведення інших підготовчих заходів (наприклад,

купівлю нового одягу дітям спільно з біологічною мамою).

З батьками попередньо обговорювалися правила поведінки під час зустрічей: вони поведуться спокійно, без негативних емоційних проявів. Заборонялося в присутності дітей звинувачувати одне одного в тому, що дітей відібрали тощо. Біологічні батьки погодилися підтримувати ті правила і традиції, які заведені в прийомній сім'ї. Навіть якщо не згодні з ними, вони не можуть виражати своє невдоволення в присутності дітей.

Проведено роботу, щоб прийомні та біологічні батьки не налаштовували дітей одне проти одного.

Також проговорено правило поважати право дітей називати близьких осіб так, як вони звикли, тобто дитина може називати мамою і прийомну маму, і біологічну. Заборонено звинувачувати дитину або з'ясовувати стосунки в результаті цього.

У разі виникнення конфліктних ситуацій родичі і / або прийомні батьки повинні обов'язково обговорити це із соціальним працівником, але не в присутності дитини.

У зв'язку з тим, що О. Калина не виконав умови комісії і таким чином перешкодив поверненню дітей, І. Калина вирішила переїхати у свою квартиру, де проживала сім'я її брата.

Також із сім'єю проводилася робота щодо необхідності амбулаторного відвідування центру відновлення наркозалежних і групи взаємопідтримки при Благодійному фонді, що є в їхній громаді. Обоє батьків відмовилися від групової форми роботи, але погодилися на індивідуальну зустріч з консультантом. На зустріч сім'я так і не з'явилася.

Спеціалісти «СОС Дитячі Містечка» оцінили готовність дітей до реінтеграції та направили висновок комісії з питань захисту прав дитини.

У квітні 2018 року комісія з питань захисту прав дитини ухвалила рішення про повер-

нення дітей у біологічну сім'ю. Дітей перемістили в біологічну сім'ю в травні 2018 року.

До ведення випадку були долучені такі спеціалісти: фахівець із соціальної роботи (кейс-менеджер) «СОС Дитячі Містечка», фахівець із соціальної роботи центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, психолог, соціальний педагог, що проводили індивідуальну роботу.

У межах післяреінтеграційного супроводу в червні 2018 року проведено бесіду з вихователем дошкільного навчального закладу, який відвідувала молодша дитина. Вихователь повідомила, що дівчинка відвідує дитячий садочок не кожного дня, одяг дитини зазвичай чистий, з дітьми майже не бавиться, грається сама по собі. Іде на контакт з дорослими. Забирає доньку переважно батько.

З бесіди з матір'ю встановлено, що І. Калина разом з дітьми проживає у квартирі із сім'єю свого брата. Діти часто хворіють на вірусні захворювання. Матір підтримує контакт з дільничним педіатром, відвідує лікаря

та лікує дітей за його порадами. Жінка скаржиться, що змушена брати в борг кошти на роботі, щоб лікувати дітей.

Встановлено, що І. Калина працює у взуттєвому кооперативі, за місцем роботи має позитивну характеристику. О. Калина безробітний. Зі слів І. Калини, на роботі затримують заробітну плату. Заощаджень родина не має. Борг за оплату комунальних послуг підвищився, є ризик відключення електроенергії.

Встановлено, що І. Калина здобула професійну освіту за фахом швачки, має професійний розряд та досвід роботи в цій сфері понад двадцять років, проте зараз її дохід залежить від сезону. Жінка шиє речі для своїх дітей (домовляється використовувати робочий інвентар). Для підвищення доходу сім'ї в грудні 2018 року «СОС Дитячі Містечка» купив матері швейну машинку.

За час перебування родини під соціальним супроводом у «СОС Дитячі Містечка» робота проводилася в таких напрямках:

Фактори ризику / слабкі сторони згідно з оцінюванням потреб	Послуги / матеріальна підтримка	Результат
Низький рівень виховного потенціалу батьків	<ul style="list-style-type: none"> ■ Курс занять у КМ ЦСССДМ «Школа батьківства» для сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах; ■ індивідуальні консультації психолога (у т. ч. з формування навичок подолання стигми та дискримінації особи, що звільнилася з місць позбавлення волі); ■ консультації фахівця із соціальної роботи. 	<p>Мати відвідала 10 занять у Школі батьківства та здобула знання про методи ефективного виховання дітей, особливості вікового розвитку дитини, вплив травми й можливі сценарії поведінки дітей, відновлення прихильності, психологічну підготовку дитини, організацію та проведення зустрічей, візитів дитини до сім'ї, підготовку середовища і спільноти до повернення дитини тощо.</p> <p>Мати знайшла розуміння та підтримку з боку інших жінок.</p> <p>Стала більш врівноваженою, навчилася контролювати свої емоції.</p> <p>Батько відвідав 2 заняття.</p>

<p>Сформована прив'язаність дітей до прийомних батьків. Молодша дитина не пам'ятала біологічних батьків</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Організовано регулярні зустрічі батьків з дітьми. Під час зустрічей батьки проявляли емоційне тепло до дітей, обіймали їх, говорили, що люблять та скучили, проявляли зацікавленість у спілкуванні з дітьми, гралися з ними. На кожен зустріч батьки приносили дітям фрукти, сік, йогурт, тістечка тощо. І. Калина для дітей приносила іграшки, речі, які шила власноруч. Також показувала їхні дитячі фотографії, речі з пологового будинку, дитячий одяг, який носили діти, та іграшки, з якими гралися. Іван з радістю зустрічав батьків, легко йшов на контакт, Марія відкривалася лише в процесі спілкування, вона не пам'ятала батьків. Під час зустрічей діти поводитися невимушено, вільно проявляли свої емоції та бажання, з власної ініціативи обіймалися з батьками. До матері діти зверталися на ім'я, періодично називали мамою. Батька Іван та Марія називали «папа Саша»; ■ проведено оцінювання рівня прихильності обох дітей до біологічних батьків. 	<p>Батьки не пропустили жодної із запланованих зустрічей. Усього відбулося 13 зустрічей з дітьми, з яких 6 — у помешканні прийомної сім'ї, 2 — у міському парку та 5 — у квартирі біологічних батьків.</p> <p>Діти підготовлені до повернення біологічним батькам.</p>
<p>У батька немає роботи</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Чоловіка направлено в центр зайнятості; ■ надано перелік організацій, які беруть на роботу раніше засуджених осіб. 	<p>Чоловік не скористався наданою можливістю. Має тимчасові підробітки.</p>
<p>Заборгованість за комунальні послуги</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Консультація з процедури реструктуризації боргу за житлово-комунальні послуги; ■ консультація з умов отримання субсидії. 	<p>Сім'я уклала договір на реструктуризацію боргів. Частково виплачує заборгованість.</p>
<p>Відсутність необхідних меблів для дітей, облаштованого місця для ігор та навчання</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Для сім'ї придбано двоярусне ліжко та матраци для дітей. 	<p>Діти забезпечені необхідними меблями. Житлово-побутові умови задовільні.</p>
<p>Батько вживає наркотичні речовини</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Профілактичні бесіди фахівця із соціальної роботи з батьком; ■ О. Калину направлено на лікування від наркозалежності. 	<p>24.02.2018 року О. Калина поїхав на реабілітацію. 28.02.2018 року центр повідомив, що чоловік покинув реабілітацію та повернувся додому. О. Калина пояснив свій вчинок тим, що цей реабілітаційний центр релігійний, а йому така програма лікування не підходить. Зі слів чоловіка, він не має потреби в лікуванні, бо не вбачає проблеми в періодичному вживанні наркотичних речовин.</p>

Конфліктні ситуації в сім'ї. Між батьками відсутня взаємна довіра, увага й турбота. Батьки повідомляють про намір забрати дітей, але у своїх діях проявляють непослідовність	<ul style="list-style-type: none"> ■ Психологічні послуги. 	Усього відбулося 11 зустрічей з психологом. Коли жінка не могла прийти на зустріч, то попереджала про це завчасно. О. Калина міг не з'явитися на зустріч без вагомої причини. У процесі роботи з психологом батьки проявляли відкритість, одночасно з емоційною нестабільністю і високим рівнем тривожності та агресії. У результаті роботи виявлено, що діти є важливою складовою життя батьків.
Відсутність соціального оточення	<ul style="list-style-type: none"> ■ Проведено роботу з активізації соціального оточення сім'ї. Складено карту соціальних зв'язків родини. 	
Низький матеріальний стан сім'ї	<ul style="list-style-type: none"> ■ Сім'я отримувала продуктивні набори, вітаміни, медикаменти для дітей, мийні засоби та засоби особистої гігієни; ■ щоб зміцнити фінансову стабільність сім'ї, для матері придбали швейну машинку. 	Сім'я отримала матеріальну підтримку, мати має додатковий дохід та можливість шити речі дітям.

Оскільки одним з принципів кейс-менеджменту є те, що робота із сім'ями повинна спиратися на їхні сильні сторони, так само як і на виявлені потреби, було визначено сильні сторони матері — бажання повернути дітей, мотивацію до позитивних змін, зацікавленість у розв'язанні проблем та навички шиття. Виявлені сильні сторони часто можуть бути основою для стійких змін на краще в житті сім'ї. Важливо розвивати сильні сторони батьків, соціальні зв'язки з оточенням, інтегрувати батьків у громаду, налагоджувати позитивні стосунки з її членами.

З огляду на всі обставини можна зробити висновок, що ведення випадку було успішним. Ефективна комунікація та співпраця між державними органами влади та неурядовою організацією дозволила розробити та реалізувати спільний план реінтеграції, провести ретельну підготовку родини до реінтеграції та організувати якісний післяреінтеграційний супровід.

Необхідно зазначити, що хоча згідно з чинним законодавством особи, які повернулися з місць позбавлення волі, віднесені до потенційних отримувачів соціальних послуг, фактично на місцях відсутні послуги для такої категорії населення; не проводиться на-

лагодження взаємин осіб, звільнених з місць позбавлення волі, з членами сім'ї (дитиною), найближчим оточенням, поновлення та зміцнення їхніх соціальних зв'язків.

Пункт 14 постанови Кабінету Міністрів України № 866 дуже обмежено описує процедуру повернення дитини батькам, які відбули термін ув'язнення і готові до виконання батьківських обов'язків. Вважаємо, що було б слушно не тільки уточнити її, а й доповнити співпрацею із соціальними працівниками та урахуванням надання соціальних послуг з метою реінтеграції дитини. Потрібно також врахувати рекомендації щодо терміну відсутності спілкування батьків з дітьми та перспектив адаптації дитини.

Випадок сім'ї Гончаренків*

У лютому 2019 року двох дітей 2008 та 2016 р. н. відібрано від батьків та влаштовано в сім'ю патронатного вихователя. До суду подано позов про позбавлення батьків батьківських прав.

Під соціальний супровід «СОС Дитячі Містечка» сім'ю включено у квітні 2019 року за направленням Броварського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

На момент включення під супровід матір Ольга Гончаренко не була працевлаштована, періодично зловживала алкогольними напоями, житло не відповідало санітарно-гігієнічним нормам. Батьки дітей розлучені. Батько хронічно зловживає алкогольними напоями. Матір виховувалася в інтернатному закладі, не має батьків та інших родичів. У матері низький рівень батьківської компетентності.

На момент відібрання менша дитина не відвідувала дошкільний навчальний заклад, старша дитина періодично без поважних причин не ходила до школи, не виконувала домашніх завдань.

За час перебування родини під соціальним супроводом «СОС Дитячі Містечка» робота проходила в таких напрямках:

Фактори ризику / слабкі сторони згідно з оцінюванням потреб	Послуги / матеріальна підтримка	Результат
<p>Низький рівень виховного потенціалу матері.</p> <p>Відсутність у матері прикладу позитивної моделі сім'ї. Відсутність соціального оточення</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Консультації фахівця із соціальної роботи (порядок реагування матері у випадку захворювання дітей: виклик лікаря додому, звернення до медичної установи, виконання рекомендацій лікарів тощо); ■ індивідуальні консультації психолога; ■ групові заняття для розвитку батьківського потенціалу «Сильні батьки — сильні діти». 	<p>Матір здобула знання про методи ефективного виховання дітей, особливості вікового розвитку дитини, основні психологічні потреби дитини, навички розв'язання проблем.</p> <p>Мати знайшла розуміння та підтримку з боку інших жінок. Стала більш врівноваженою, навчилася контролювати свої емоції.</p>
<p>Матір періодично зловживає алкогольними напоями</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Індивідуальні бесіди із фахівцем із соціальної роботи; ■ індивідуальні консультації психолога; ■ група взаємодопомоги. 	<p>Мати стала менше зловживати алкоголем. Водночас спілкування з колишнім чоловіком інколи призводить до спільного вживання алкоголю та сварок.</p>
<p>У матері відсутня робота</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Матір направлено до центру зайнятості; ■ індивідуальні бесіди із фахівцем із соціальної роботи (проводилися зустрічі, на яких мати вчилася опановувати практичні життєві навички: пошук роботи в мережі Інтернет, звернення до державних установ у різних життєвих випадках тощо). 	<p>Матір працевлаштована (неофіційно). Нестабільні джерела доходів.</p>
<p>Житло не відповідає санітарно-гігієнічним нормам (сім'я має власне житло — однокімнатна квартира належить Олені)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Бесіди фахівця із соціальної роботи (з матір'ю регулярно проводилася робота з формування мотивації до зміни поведінки, індивідуальна робота з належного догляду за малолітніми дітьми, необхідності приділення більшої уваги розвитку дітей, дотримання санітарно-гігієнічних умов проживання, обов'язкового виконання рекомендацій лікарів); ■ сім'ї надавали мийні засоби, засоби особистої гігієни та постільну білизну. 	<p>Помешкання приведено до належних санітарно-гігієнічних норм. У квартирі поклеєні нові шпалери, у кімнатах прибрано, чиста білизна.</p>

<p>На момент відібрання менша дитина не відвідувала дошкільний навчальний заклад, старша дитина періодично без поважних причин не відвідувала школу, не виконувала домашніх завдань</p>	<p>■ Після повернення дітей у біологічну сім'ю надано одяг для дітей, продуктові набори, вітаміни та медикаменти.</p>	<p>Старша дитина регулярно відвідує школу; молодшого сина поставлено на чергу до дошкільного навчального закладу.</p>
---	---	---

Згідно з рішенням Броварського міськрайонного суду Київської області у червні 2019 року батька дітей позбавлено батьківських прав, діти повернені матері.

Сильні сторони матері, що стали основою для стійких змін на краще: Ольга любить своїх дітей та не хоче їх втратити; має сильний характер, відкрита до спілкування та співпраці.

У межах реалізації Стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей важливо приділяти особливу увагу молодим батькам, які є випускниками інтернатних закладів. Батьки, що мають досвід інституційного догляду, перебувають у зоні підвищеного ризику позбавлення батьківсь-

ких прав — так званому «замкненому колі соціального сирітства».

Наразі під супроводом «СОС Дитячі Містечка» 17 батьків, які є випускниками інтернатних закладів. Досвід роботи з ними засвідчив, що ця цільова група потребує особливої уваги, оскільки їй часто притаманно споживацьке ставлення до провайдерів послуг; найскладніше — мотивувати таких батьків на позитивні зміни в житті.

Під час ведення випадку батьків, випускників інтернатних закладів, доцільно розробляти короткострокові плани розвитку сім'ї та регулярно моніторити їх виконання (щотижня, щомісяця). Не рекомендується довготривалий супровід без очевидних проміжних результатів.

* Імена батьків та дітей змінені з міркувань конфіденційності.

Список використаних джерел

1. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3eq2ySf>
2. Керівні принципи ООН щодо альтернативного догляду за дітьми [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3ewcY2B>
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 листопада 2019 року [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/2ZqgwPE>
4. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3esFz8Y>
5. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 року № 2342 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/32f1FJO>
6. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 року № 526-р. [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/2ZsdT04>
7. Деінституціалізація [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3etmjZ0>
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо підготовки дитини до повернення в біологічну сім'ю після тривалого перебування в інтернатному закладі/установі: Наказ Міністерства соціальної політики України від 12 листопада 2015 року № 1101 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/2WfokBO>
9. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3frM5yr>
10. План заходів з реалізації I етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017—2026 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 року № 526-р [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/2ZsdT04>
11. Про затвердження Примірнього положення про центр соціальної підтримки дітей та сімей: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 року № 834 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/38Tis6w>

12. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bit.ly/2OpSKgB>
13. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3j2CiB2>
14. Руководящие указания по реинтеграции детей [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/2WhvISZ>
15. Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають в складних життєвих обставинах: Наказ Міністерства соціальної політики України від 13 липня 2018 № 1005 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/303KGaG>
16. Дорожня карта реформи: міцні сім'ї, захищені діти. Методичні рекомендації щодо реформування системи захисту дітей на рівні району/об'єднаної територіальної громади [Текст] : методичний посібник / Г. Постолук, Н. Татарчук, О. Мороз, Д. Дощук, Ф. Герасимчук. — Київ : БО «Надія і житло для дітей», 2018. — 104 с.
17. Порядок діяльності органів опіки та піклування з питань захисту прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3j2CiB2>
18. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми. У 2 ч. Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології [Електронний ресурс] : посіб. / З. П. Кияниця, Ж. В. Петроцько. — К.: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. — 256 с.
Режим доступу: <https://bit.ly/3gYjAc0>
19. Kal'chenko Larysa. Preventive Potential of a Territorial Community of a City Concerning Social Orphanhood Prevention / Larysa Kal'chenko // «EUREKA: Social and Humanities» [Текст]. — Tallinn (Estonia), 2018. — Vol. 6 (18). — P. 45—57.
20. Мобілізація громади на підтримку дітей та сімей. Тренінговий модуль з підготовки тренерів [Текст] / О. А. Гальчинська, О. Ю. Герасимова, Т. Клаф, Н. М. Комарова. — К.: «Фенікс», 2010. — 80 с.
21. Громада, дружня для дітей та молоді. Навчальний посібник для реалізації ініціативи на місцевому рівні в Україні [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://uni.cf/2CcwYu2>
22. Петрановская Людмила. Большая книга про вас и вашего ребенка [Текст] / Людмила Петрановская. — Москва : Издательство АСТ, 2017. — 432 с.

23. Соціально-психологічна допомога сім'ям та дітям груп ризику. У 4 т. Т. 4 [Текст]: практичний посібник / Райкус Джудіт С., Хьюз Рональд. — К.: «Фенікс», 2011. — 284 с.
24. Психологічний словник [Електронний ресурс] / Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова / За ред. Н. А. Побірченко.
Режим доступу: <https://bit.ly/2Wyz66H>
25. Бичук Ірина. Основи соціальної роботи з неблагополучною сім'єю (з досвіду викладання навчальної дисципліни «соціальна робота з сім'єю») [Електронний ресурс] / Ірина Бичук // Педагогічний часопис Волині. — 2018. — № 2 (9). — С. 106—112.
Режим доступу: <https://bit.ly/3ftBcMe>
26. Работа с кровной семьей воспитанников учреждений для детей-сирот и профилактика социального сиротства. Опыт Смоленской области [Електронний ресурс] / под ред. Д. А. Зевиной, А. С. Омельченко. — М.; Смоленск : БФ «Дети наши», 2018.
Режим доступу: <https://bit.ly/32bd7pU>
27. Обухов Я. Л. Диагностика внутрисемейных отношений при помощи проективной методики «Три дерева» [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3h35bLH>
28. Наши материалы [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/32f5UFI>
29. Пичугина М., Панюшева Т. Создание «Книги жизни» приемного ребенка (или ребенка-сироты) [Електронний ресурс]. — М. : Волонтеры в помощь детям-сиротам, 2014.
Режим доступу: <https://bit.ly/3gYeQD3>
30. Continental guidelines on case management procedures in the frame of family strengthening projects [Текст]. — 2012. — 23 p.
31. 2030 Measures Definitions. SOS Children's Villages Manual [Текст]. — 2018. — 14 p.
32. Family reunification. From theory to practice [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/38V0D73>
33. Gatekeeping: Ensuring the most suitable care settings for children without adequate parental care. User manual and tools [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bit.ly/3h35ZjH>

СОС Дитячі Містечка Україна

<https://sos-ukraine.org>

office@sos-ukraine.org

Консорціум проекту «Спільно. Соціальні послуги для сімей у громаді».

<https://www.facebook.com/groups/spilno.project/>

consorcium.umpd@gmail.com

Українська мережа за права дитини

<https://childrights.org.ua>

ucrn.office@gmail.com

співпраця з
німеччиною

DEUTSCHE ZUSAMMENARBEIT

Впроваджується:

KFW

unicef

УКРАЇНЬКА МЕРЕЖА
ЗА ПРАВА ДИТИНИ

